

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

СІДАНІЧ ІРИНА ЛЕОНІДІВНА

УДК 37.014.523:17.015.31:37.022.1:373(477)“19”:25“20”

**ДУХОВНО-МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У ВІТЧИЗНЯНІЙ
ШКОЛІ (XX – ПЕРША ЧВЕРТЬ XXI СТОЛІТТЯ)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Київ – 2014

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Сучасний науковий дискурс розглядає духовно-моральне виховання ключовим механізмом усунення негативних тенденцій у духовній сфері суспільства. Від рівня сформованості моральних рис, внутрішніх саморесурсів дитини, насамперед духовних цінностей і моральних настанов, залежать її майбутнє та життєздатність соціуму в цілому. На часі – підвищення відповідальності соціальних інституцій за дієвість виховного впливу на особистість, формування її гуманістичних ідеалів та використання наукового інноваційного потенціалу задля духовно-морального становлення і розвитку суспільства. Нерозробленість системи духовно-морального виховання з огляду на трансформаційні процеси в суспільно-економічному житті, науково-методичний вакуум при визначенні ціннісної картини духовно-морального розвитку дитини, нехтування його когнітивної, емоційної і поведінкової складових призвело до гальмування потреби учнів конструювати своє майбутнє на духовно-моральних засадах. Наразі нинішнє молоде покоління здатне бути відповідальним за недооцінювання суспільством національно-етичних приписів, етнокультурне знеособлення, культивування егоїзму, ірраціоналізацію міжлюдських взаємин.

Основну стратегію духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі визначають законодавчі акти та нормативні документи, які утверджують у суспільстві пріоритети дитиноцентричної концепції. У Конституції України (1996 р.), законах України «Про освіту» (1996 р.), «Про загальну середню освіту» (1999 р.), «Про захист суспільної моралі» (2003 р.), указах Президента України «Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян» (2001 р.), «Про першочергові заходи щодо збагачення та розвитку культури і духовності українського суспільства» (2002 р.), Національній доктрині розвитку освіти XXI століття (2002 р.), Національній програмі виховання (2007 р.), Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки (2012 р.), програмних документах, ухвалених у контексті Болонського процесу, наголошується на потребі творчого застосування науково-педагогічного досвіду духовно-морального виховання дітей та учнівської молоді в сучасній освітній практиці.

У 1999 р. зусиллями вітчизняних учених на базі Донецького наукового центру при Академії педагогічних наук України було відкрито Інститут духовного розвитку людини (директор член-кореспондент НАПН України Г. Шевченко), який досліджує проблеми розвитку духовності особистості, формування духовної культури, гуманістичних ідеалів національного самоусвідомлення українського суспільства. У 2002 р. Національна академія педагогічних наук України та Міністерство освіти і науки України започаткували напрям наукових досліджень – духовно-ціннісний вимір освіти та виховання, згідно з яким особистість є головною цінністю навчально-виховного процесу. Науковці створили проект «Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських цінностей» (2002 р.), що орієнтує виховний процес у вітчизняній школі на засвоєння учнями християнської етики і моралі. У проекті «Концепція забезпечення морального складника в освітньому процесі України» (2010 р.) однією з найважливіших складових подальшого розвитку держави і суспільства визначається духовно-моральний розвиток учнівської молоді та необхідність підготовки її до творчої, соціально вагової, активної життєдіяльності, сповненої особистісного сенсу.

Загальна педагогічна проблематика духовно-морального виховання дітей протягом останнього часу розробляється на науково-теоретичному, науково-методичному і практичному рівнях. Про це свідчать дослідження українських і російських учених. Так, у

XX ст. провідні ідеї духовно-морального виховання розвивали Г. Ващенко, М. Грушевський, О. Духнович, О. Захаренко, В. Зіньківський, А. Макаренко, С. Миропольський, І. Огієнко, С. Рачинський, С. Русова, С. Сірополко, М. Стельмахович, Б. Ступарик, В. Сухомлинський, Я. Чепіга. Окремі аспекти теоретичних, історичних і методологічних проблем духовно-морального виховання досліджують сучасні вчені Г. Білавич, О. Бєлих, Г. Васькович, М. Євтух, М. Закович, І. Курляк, М. Левківський, О. Любар, Л. Москальова, С. Стефанок, Б. Ступарик, О. Сухомлинська, Т. Усатенко, Г. Шевченко. Психологічні й педагогічні засади духовно-морального виховання досліджують І. Бєх, М. Боришевський, Л. Генік, Т. Ільїна, В. Карагодін, Е. Помиткін, О. Тимчик. Основи сучасного українського виховання на засадах християнства обґрунтовують І. Андрухів, О. Варава, В. Ворожбіт, В. Кононенко, О. Микитюк, О. Опришкіна, З. Попович, О. Порців, В. Шаповал й ін.

На початку XXI ст. вітчизняні вчені зосередили увагу на процесах становлення і розвитку духовних цінностей, моральних запитів і потреб особистості (В. Алфімов, А. Богуш, А. Жмих, Н. Миропольська, В. Оржеховська, Ж. Петрочко, С. Пономаревський, О. Сухомлинська, Г. Шевченко), врахуванні вікових особливостей морального розвитку (В. Киричок, О. Матвієнко, Т. Чернієнко, К. Чорна), набутті школярами духовного досвіду (В. Бриль, В. Оржеховська), позитивному впливі сім'ї на духовний розвиток дитини (М. Гуцуляк, К. Журба, Л. Повалій), використанні народно-релігійних традицій у сучасному вихованні школярів (Л. Генік, Г. Котломанітова), взаємодії сучасної педагогіки і релігії у справі виховання (Р. Анисимова, М. Євтух, Т. Тхоржевська, Г. Шевченко), розробленні християнської етичної парадигми виховання (Н. Бакланова, А. Богуш, А. Васьків, Ю. Дзерович, В. Хайруліна), впровадженні в шкільні програми християнської етики як ефективного засобу виховання дітей (В. Жуковський, В. Забілишин, І. Кушак, М. Мельничук, Т. Саннікова).

Історіографічний аналіз духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі є підставою до ствердження, що ця тема спеціально і системно не досліджувалась як наукова проблема. На історико-теоретичному рівні постала необхідність в історико-педагогічному дослідженні стану духовно-морального виховання дітей у школах України в хронологічних межах XX – першої чверті XXI ст., розробленні періодизації духовно-морального виховання, з'ясуванні його провідних тенденцій. На практичному рівні є потреба у творчому використанні педагогічних ідей XX ст. для активного впровадження духовно-моральних цінностей у навчально-виховний процес вітчизняної школи.

Сучасна педагогічна наука і шкільна виховна практика вирізняються відсутністю сталих організаційних і змістово-методичних важелів забезпечення духовно-морального виховання особистості учня. У зв'язку з цим дослідження проблем духовно-морального виховання школярів, заявлене у науковій роботі, є актуальним і спрямоване на вирішення низки загальних *суперечностей*, зокрема:

- між педагогічними підходами до духовно-морального виховання дітей та відсутністю педагогічної системи формування духовно-моральних цінностей дитини;
- між потребою переходу від гуманізації і гуманітаризації виховного процесу у вітчизняній школі до створення середовища духовно-морального самовдосконалення учнів та глибокого розуміння і чіткого тлумачення духовно-моральних концептів, цільових настанов і педагогічних засобів їх упровадження;

- між значенням категорії духовно-морального виховання в структурі особистісно орієнтованої педагогіки та недостатнім наповненням змісту навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи духовно-моральними цінностями;
- між потребою суспільства в науковому осмисленні процесів духовно-морального виховання особистості та відсутністю вітчизняних комплексних досліджень цієї проблеми;
- між розумінням духовно-морального розвитку дітей як засвоєння системи гуманних взаємин, що забезпечують гармонію особистості в суспільстві та відсутністю методології і методики розробок з проблем духовно-морального розвитку дитини;
- між визнанням пріоритету навчально-виховної діяльності школи у справі духовно-морального виховання дітей та недостатньою готовністю педагогів до викладання навчальних предметів духовно-морального спрямування.

Подоланню цих суперечностей і практичній реалізації положень державних концепцій та програм виховання молодого покоління сприятиме обґрунтування історично зумовлених способів зближення форм і методів світської освіти та релігійного виховання, системний підхід до розв'язання проблем духовно-морального виховання учнів у структурі освітнього процесу вітчизняної школи, вивчення і розроблення засобів творчого використання в нинішніх умовах педагогічного досвіду організації духовно-морального виховання дітей.

Отже, недостатня наукова розробленість справи духовно-морального виховання дітей, її актуалізація на сучасному етапі розвитку шкільної освіти, а також необхідність подолання виявлених суперечностей зумовили вибір теми дисертаційної роботи: «Духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі (XX – перша чверть XXI століття)».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою комплексної теми науково-дослідної роботи «Теоретико-методичні основи підготовки керівників до оцінювання результатів діяльності загальноосвітнього навчального закладу» (державний реєстраційний номер 0109U002236) Інституту менеджменту та психології Державного вищого навчального закладу «Університет менеджменту освіти» Національної академії педагогічних наук України. Тему дисертаційної роботи затверджено рішенням вченої ради ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України (протокол № 2 від 15.02.2012 р.), узгоджено рішенням бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології в Україні (протокол № 2 від 18.02.2012 р.).

Мета дослідження полягає в науковому обґрунтуванні та розробці періодизації духовно-морального виховання у вітчизняній школі XX – першої чверті XXI ст., визначенні перспективних напрямів удосконалення системи виховної роботи в сучасному українському шкільництві.

Відповідно до мети дослідження визначено основні **завдання дослідження**:

- здійснити історико-педагогічний аналіз вітчизняних і зарубіжних джерел з проблеми дослідження;
- проаналізувати, уточнити і визначити поняттєво-категоріальний апарат дослідження проблеми духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі;
- розробити авторську періодизацію становлення духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі в окреслених хронологічних межах, з'ясувати його провідні тенденції;
- виявити соціокультурні умови духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі, теоретично обґрунтувати його суспільні й ідеологічні засади;
- визначити зміст, форми і методи духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі у зазначений період;

- розкрити провідні ідеї українських учених ХХ ст. та науково-педагогічний внесок В. О. Сухомлинського у справу поширення гуманістичних ідей духовно-морального виховання дітей в українському шкільництві;

- схарактеризувати основні проблеми впровадження духовно-морального виховання дітей в навчально-виховний процес вітчизняної школи.

Об'єкт дослідження – становлення теорії і практики духовно-морального виховання дітей в Україні ХХ – першої чверті ХХІ століття.

Предмет дослідження – педагогічні ідеї, зміст, форми і методи духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі ХХ – першої чверті ХХІ ст.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять філософські, соціологічні й психолого-педагогічні концепції та ідеї сучасної методології історико-педагогічного дослідження (В. Андрущенко, Дж. Астрах, Ю. Атройнен, М. Богуславський, Л. Вовк, Б. Гершунський, П. Джарвіс, І. Дрозенфельд, Ф. Дярлоу, М. Євтух, І. Зязюн, В. Кремень, В. Кульман, В. Луговий, А. Луцюк, В. Малинін, Б. Мітюров, З. Равкін, О. Сухомлинська, А. Фокс, А. Фролов);

- філософська теорія цінностей (С. Бжозовський, О. Дробницький, П. Жадецький, Р. Житецький, Т. Жомнір, Ф. Знавецький, М. Каган, Т. Капленко, С. Клепко, І. Липинський, Б. Лихачов, Д. Лихачов, В. Сластьонін, О. Тишкуляк, В. Урмасов, Ф. Ухачов);

- концепції гуманістично орієнтованого навчання, виховання і соціалізації особистості (І. Бех, С. Гончаренко, Т. Завгородня, І. Зайченко, А. Кузьмінський, Н. Лавриченко, М. Лещенко, П. Ляхов, М. Никандров, О. Огієнко, О. Онищенко, А. Петровський, В. Пилиповський, Н. Побірченко, О. Пометун, С. Пономаревський, Л. Пуховська, Т. Тхоржевська, Г. Філонов, Г. Шевченко);

- дослідження проблем історії національного шкільництва (Л. Артемова, Л. Березівська, М. Грищенко, Н. Гузій, Н. Дем'яненко, М. Євтух, В. О. Лавріненко, В. Майборода, А. Марущак, Л. Медвідь, І. Руснак, С. Сірополко, О. Тринус, Т. Усатенко);

- теорії освітніх систем та їх діалектичного розвитку (О. Антонова, С. Сисоєва, Л. Хомич, І. Шоробура);

- концептуальні положення про особливості розвитку школи на різних історичних етапах (Х. Бхола, А. Даринський, К. Іллеріс, С. Карпенко, О. Матвієнко, Є. Мединський, В. Мельниченко, О. Сич, Р. Сичов, О. Тонконога, І. Хвильовий).

Методологічну основу дослідження складають:

- головні положення теорії пізнання, що передбачають конкретне визначення мети, об'єкта, завдань і методики дослідження, єдність загального й особливого, теорії і практики, а також ідеї гуманістичного розуміння особистості учня як суб'єкта саморозвитку;

- історико-хронологічний підхід, що уможлиблює визначення історичних періодів та особливостей змістового наповнення духовно-морального виховання дітей;

- аксіологічний підхід, завдяки якому розкриваються ціннісно-гуманістичні засади духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі;

- соціокультурний підхід, що є підґрунтям для виявлення взаємозв'язків соціальних, культурних, економічних, ідеологічних чинників та їх впливу на становлення духовно-морального виховання як історико-педагогічного явища та становлення вітчизняної школи як суспільного феномену;

- системний підхід як основа дослідження структурних компонентів духовно-морального виховання дітей, правових, освітніх систем, а також механізму їх функціонування і подальшого розвитку;

- культурологічний підхід, котрий дає змогу розглядати духовно-моральне виховання як складову національної освіти та культури, що відображає духовні цінності й традиції українського народу, а також як компонент світової духовної спадщини;

- гуманістичний підхід, який утверджує засади поширення гуманістичних ідеалів – важливого компонента світового педагогічного досвіду;

- міждисциплінарний підхід, який уможлиблює використання філософських концепцій, теоретичного і практичного доробку політології, соціології, правознавства, українознавства, релігієзнавства, статистики, педагогічної аксіології, психології, статистичних даних з метою всебічного аналізу духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі.

Використання названих методологічних підходів сприяло обґрунтуванню положень наукової роботи і виконанню завдань дослідження.

Концепція дослідження. В основу концепції наукової роботи покладено системно-хронологічний підхід до розгляду духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі як складного і суперечливого, неперервного і хвилеподібного процесу, що відбувався під впливом суспільно-політичних, ідеологічних, соціально-педагогічних детермінант (стан і запити шкільної освіти, розвиток вітчизняної та зарубіжної педагогічної думки тощо). Духовно-моральне виховання дітей розглядається відповідно до особливостей розвитку шкільної освіти, а також загальної політики державотворення у Російській імперії, СРСР, УРСР та Українській державі.

Для виявлення підвалин духовно-морального виховання дітей системно проаналізовано його теоретико-методологічні засади, форми і методи з огляду на суспільно-історичні, релігійно-етичні, філософські, психолого-педагогічні чинники ХХ – першої чверті ХХІ ст. Це дало змогу визначити специфіку духовно-морального виховання, зумовлену змінами освітніх парадигм і типів провадження навчально-виховного процесу на різних історичних етапах розвитку вітчизняної школи. Ретроспективний аналіз теорії і практичного досвіду духовно-морального виховання дітей дає підставу до окреслення концептуальних підходів до його здійснення у вітчизняній школі ХХ ст., з'ясування психолого-педагогічних умов упровадження інноваційних ідей духовно-морального виховання в загальноосвітніх навчальних закладах першої чверті ХХІ ст.

Ідея концепції дослідження виражається у висвітленні духовно-морального виховання дітей як цілісної системи, що поєднує засвоєння знань, необхідних для життєдіяльності, формування психологічної готовності до духовно-морального вдосконалення, набуття практичної компетенції, дотримання духовно-моральних норм і правил, виховання інтересу до саморозвитку і самовиховання. Ґрунтується ця ідея на дитиноцентричному підході до справи виховання і спрямовується на духовно-моральне зростання особистості дитини та практично втілюється засобами християнської етики і навчальних предметів духовно-морального спрямування під час засвоєння основ наук та в процесі виховання.

Для дослідження теми дисертації було вибрано напрями вивчення теоретичних засад і практики духовно-морального виховання учнів в Україні. Це дало змогу здійснити аналіз історико-педагогічного процесу та представити досліджувану проблему як органічну складову української національної культури, що має конкретно-історичний зміст і форми прояву.

Провідною ідеєю дослідження стало створення авторської періодизації становлення духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі. Сутність її полягає в тому, що кожний період схарактеризовано відповідно до динаміки його структури та розвитку завдяки певній циклічності – від змістового наповнення загальноосвітніх курсів елементами духовно-морального значення, духовними цінностями доброчинної діяльності, громадського обов'язку до зміни ціннісних настанов під впливом західноєвропейської реформаторської педагогічної думки (1900–1916 рр.); від узгодженого співіснування світської та церковної освіти впродовж доби новітньої української революції (1917–1919 рр.) до переведення системи виховання у галузі шкільної освіти з безрелігійних рейок на антирелігійні (1920–1932 рр.); від тимчасової заборони української школи (1933–1945 рр.) до відродження національної школи, впровадження альтернативних підходів до духовно-морального виховання в школах України (1946–1990 рр.); від розробки змісту, форм і методів духовно-морального виховання дітей на національній основі в навчально-виховних закладах Української держави, впровадження курсів духовно-морального спрямування у навчально-виховний процес сучасної української школи (з 1991 р.).

Історико-педагогічний аналіз досліджуваної проблеми, розробку авторської періодизації здійснено на основі критеріїв суспільно-політичного, соціально-економічного, законотворчого, соціокультурного, духовно-морального розвитку українського суспільства з огляду на освітньо-педагогічні детермінанти – стан шкільної освіти, специфіка освітніх парадигм, розвиток педагогічної думки та навчально-виховного процесу.

Хронологічні межі дослідження – історичний відтинок 1900–2012 рр.

Нижня хронологічна межа дослідження визначається початком активної боротьби українських освітян, громадськості за розвиток національного шкільництва, запровадження шкільних реформ, розроблення концептуальних основ духовно-морального виховання відповідно до суспільно-політичних зрушень на початку ХХ ст. Наслідком цих процесів стало ухвалення МНО Російської імперії Положення про викладання в навчальних закладах предмета «Закон Божий» (1900 р.), «Уставу гімназій і прогімназій» (1901 р.), «Маніфесту про свободу совісті» (1905 р.) тощо.

Верхня хронологічна межа обґрунтовується переорієнтацією духовно-морального виховання у вітчизняній школі відповідно до програми «Основні орієнтири виховання учнів 1–11-х класів загальноосвітніх навчальних закладів України» (2010 р.), Державного стандарту початкової загальної освіти (2011 р.) і Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти (2011 р.), Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки (2012 р.) та сучасних норм виховання дітей на засадах особистісно орієнтованого, компетентнісного і діяльнісного підходів.

Дослідження теми у хронологічних межах 1900–2012 рр. дало змогу отримати цілісну картину становлення духовно-морального виховання дітей, виявити особливості його перебігу та визначити історичні зв'язки між періодами становлення духовно-морального виховання у вітчизняній школі.

Територіальні межі дослідження охоплюють Російську імперію, українські землі у складі імперії, Радянську Україну, а також сучасну державу Україна.

У процесі дослідження використано **комплекс наукових методів**, які забезпечили достовірність отриманих результатів та об'єктивність кінцевих висновків:

– *загальнонаукові методи* (хронологічний і ретроспективний методи – для розкриття змісту духовно-морального виховання у вітчизняній школі ХХ – першої чверті ХХІ ст.;

історико-педагогічний аналіз і синтез наукових досліджень, філософських, соціологічних, теологічних і педагогічних ідей – для з'ясування стану розробленості проблеми, визначення сутності базових понять дослідження; аналіз офіційно-нормативних документів, наукової та методичної літератури, навчально-методичної документації; узагальнення педагогічного досвіду – для визначення теоретичних і методичних аспектів проблеми дисертаційного дослідження, ретроспективного висвітлення розвитку української школи; зіставлення позицій науковців і педагогів-практиків щодо здійснення духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі тощо);

– *емпіричні методи* (діагностичні – анкетування, інтерв'ювання, спостереження особливостей духовно-моральної взаємодії і поведінки вихованців; дослідження стану організації навчально-виховного процесу в сучасній школі; вивчення навчальних програм із предметів духовно-морального спрямування; аналіз змісту виховної діяльності школи; узагальнення власного досвіду роботи з духовно-морального виховання дітей);

– *історичні методи* (конкретно-історичний і порівняльно-історичний методи – для вивчення і зіставлення періодів й етапів становлення духовно-морального виховання дітей, висвітлення фактів і педагогічних явищ в історії розвитку вітчизняної школи, визначення авторської періодизації становлення духовно-морального виховання дітей у ХХ – першій чверті ХХІ ст.);

– *метод контент-аналізу* (аналіз і опрацювання документальної бази з українських і російських архівів, матеріалів періодичних видань, актів, протоколів органів освіти, шкільних показників тощо).

Джерельну базу дослідження складають документи (опубліковані й неопубліковані), що регулювали становлення вітчизняної школи у ХХ – першій чверті ХХІ ст., окреслювали зміст, форми і методи духовно-морального виховання школярів, а саме: інформаційні повідомлення, закони, накази, циркуляри, постанови, резолюції державних структур (Державна Дума Російської імперії, Центральна Рада, Гетьманат П. Скоропадського, Директорія УНР, ЦК ВКП(б), ЦК КПРС, РНК УРСР, Верховна Рада УРСР, Верховна Рада України) та реалізаторів урядової освітньої політики – МНО Російської імперії (1900–1916 рр.), Генерального секретаріату освіти, МНО УНР, Міністерства освіти та мистецтва Української держави, МНО Директорії УНР (1917–1919 рр.), МНО Наркомосу УСРР (з 1937 – УРСР), ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР, МНО УРСР (1920–1990 рр.), МО (1991–1999 рр.), МОН України (2000–2009 рр.), МОНмолодьспорт (2010–2012 рр.).

Практичну основу наукового аналізу становлять матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (фонди: № 166 Наркомосу УСРР (1917–1941 рр.); № 2201 МОМ Української держави (1917–1919 рр.); № 258 МНО УНР (1917–1918 рр.), МНО СРСР (1920–1991 рр.), МНО, МОНмолодьспорт, МОН України (1991–2012 рр.); описи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (фонд № 1 Фонд Народного Комісаріата освіти Української Народної Республіки (1922–1931 рр.); матеріали з'їздів, конференцій, пленумів ЦК Компартії України (1917–1990 рр.); матеріали з'їздів учителів, міжнародних і всеукраїнських конференцій (1991–2012 рр.).

Важливе місце відведено монографічним працям, брошурам, статтям із питань духовно-морального виховання молодого покоління. Проаналізовано освітні документи й архівні матеріали, що стосуються діяльності вітчизняної школи, а саме: «Зведення законів Російської імперії» (1900–1917), положення, статuti, розпорядження МНО Російської імперії, Святейшого Синоду 1900–1917 рр., що дало змогу визначити соціально-політичні

чинники становлення духовно-морального виховання, дослідити гуманітарну політику російського уряду; «Збірник наказів та розпоряджень Міністерства народної освіти УРСР» (1917–1961), «Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР» (1962–1988), «Інформаційний збірник наказів та інструкцій Міністерства народної освіти УРСР» (1989–1991), «Інформаційний збірник Міністерства освіти України» (1992–1999), «Зібрання постанов уряду України» (1991–1996), «Збірник урядових нормативних актів України» (1997–1999), «Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України» (2000–2009), «Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки, молоді і спорту України» (2010–2012), статистичні матеріали МО, МОН, МОНмолодьспорт України (1991–2012). Розглянуто циркуляри і розпорядження попечителів навчальних округів, збірки навчальних програм і правил навчальних закладів міністерств і відомств освіти України.

Досліджено періодичні видання, на сторінках яких публікувалися праці педагогів, просвітителів з питань становлення духовно-морального виховання дітей: «Вестник воспитания» (1890–1917), «Рідна справа. Вісті з Думи» (1907), «Світло» (1910–1914), «Вільна українська школа» (1917–1920), «Радянська освіта» (1923–1931), «Радянська школа» (1945–1991), «Виховання в школі» (з 1988 р.), «Рідна школа» (з 1991 р.); науково-популярні періодичні видання – «Віра і розум» (1900–1915), «Київські єпархіальні відомості» (1900–1917), «Путь просвещения» (1922–1930), «Комуністична освіта» (1931–1941), «Шлях освіти» (1997–2008). Використано матеріали фондів відділу рідкісних видань Національної наукової бібліотеки України імені В. І. Вернадського, науково-довідкової бібліотеки Центрального державного історичного архіву м. Києва, Державної науково-педагогічної бібліотеки НАПН України імені В. О. Сухомлинського.

Організація дослідження. Наукова робота здійснювалася упродовж 2006–2014 рр. й охоплювала три етапи науково-педагогічного пошуку:

– на першому, аналітико-пошуковому, етапі (2006–2008 рр.) розроблено програму дослідження, розкрито базові поняття, вивчено фактологічний матеріал з досліджуваної проблеми, сформульовано джерельну базу, здійснено ретроспективний аналіз та з'ясовано сучасний стан духовно-морального виховання дітей в Україні, теоретично обґрунтовано актуальність проблеми наукової роботи, визначено методологічні засади дослідження;

– на другому, науково-емпіричному, етапі (2008–2012 рр.) вивчено наукову та навчально-методичну літературу, визначено передумови започаткування і розвитку духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі, здійснено системно-історичний аналіз основних ідей, концепцій, досвіду, архівних матеріалів і періодичних видань, з'ясовано особливості функціонування українських шкіл різних типів та специфіку навчально-виховного процесу в них, досліджено навчальні програми, зміст підручників і посібників, склад учительського корпусу, учнівські контингенти;

– на третьому, систематизуючому, етапі (2012–2014 рр.) узагальнено науково-пошукові дані, виявлено особливості, суперечності й провідні тенденції становлення духовно-морального виховання дітей в українській школі, сформульовано висновки, визначено напрями подальших досліджень.

Упродовж трьох етапів науково-педагогічного пошуку результати наукової роботи впроваджувалися у педагогічній практиці, оформлювався текст дисертації, укладалися додатки.

Наукова новизна отриманих результатів і теоретичне значення дослідження полягають у тому, що *вперше*:

- цілісно досліджено процеси становлення духовно-морального виховання дітей з огляду на суспільно-політичні, соціально-культурні та педагогічні детермінанти;
- визначено і розкрито політичні, суспільно-економічні, культурно-освітні, психолого-педагогічні умови, які впливали на становлення духовно-морального виховання та спричиняли зміни в меті, завданнях, змісті, формах і методах духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі ХХ – першої чверті ХХІ ст.;
- виявлено тенденційність політики уряду Російської імперії щодо національної складової духовно-морального виховання (накладання заборони на українську школу, викладання української мови, літератури, історії України, впровадження змісту освіти і виховання на національних засадах) та радянсько-партійного уряду в цій сфері (русифікація змісту шкільної освіти, обов'язкове вивчення українськими учнями російської мови, збільшення кількості російських шкіл, фальсифікація навчальних курсів – історії, географії і літератури України, запровадження соціалістичного інтернаціонального виховання, за винятком 1920 – початку 1930-х років – пори широкомасштабної українізації, розвитку рідномовної освіти;
- розроблено авторську періодизацію становлення духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі ХХ – першої чверті ХХІ ст. та виокремлено п'ять періодів: перший період (1900–1919 рр.) – становлення духовно-морального виховання в умовах відродження української державності й вітчизняної школи; другий період (1920–1932 рр.) – формування національно-патріотичного виховного ідеалу в умовах українізації освіти; третій період (1933–1945 рр.) – становлення духовно-морального виховання за умов насаджування тоталітарної комуністичної ідеології та заборони української школи; четвертий період (1946–1990 рр.) – тенденції становлення духовно-морального виховання в обставинах денационалізації радянського суспільства та поступового відродження вітчизняної школи; п'ятий період (з 1991 р.) – становлення духовно-морального виховання на національній основі;
- з'ясовано особливості реалізації духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі, розширено історико-педагогічні відомості про зміст, форми і методи духовно-морального виховання у різні періоди становлення і розвитку вітчизняної школи, обґрунтовано засоби духовно-морального виховання дітей у загальноосвітній школі України та визначено перспективи його розвитку.

У процесі дослідження *уточнено* поняттєво-категоріальний апарат (духовність, моральність, вітчизняна школа, духовно-моральне виховання, духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі) та хронологію змін у становленні духовно-морального виховання, що є відправними пунктами в запропонованій періодизації; з'ясовано внесок вітчизняних педагогів у справу духовно-морального виховання дітей та засоби творчого використання їхньої спадщини в сучасній українській школі, означено можливості виховного потенціалу навчальних предметів духовно-морального спрямування.

Подальшого розвитку набули:

- систематизація історіографії досліджуваної проблеми за напрямками: духовно-православна (царська Росія), історико-педагогічна (радянська доба), духовно-моральна (незалежна Україна);
- класифікація джерелознавчої і документальної бази (закони Російської імперії, укази Святійшого Синоду, ухвали єпархій про організацію навчальних закладів духовного відомства, звіти про навчально-виховну діяльність церковнопарафіяльних шкіл,

документація про роботу гімназій, наукові праці періоду дослідження і сучасні видання, рішення колегій МНО України, резолюції педагогічних з'їздів тощо;

– питання генезису духовно-морального виховання дітей (використання народних традицій, досвід функціонування церковних, загальних і братських шкіл, нормативне забезпечення організації духовно-морального виховання дітей у школі на початку ХХ ст., створення мережі державних шкіл у ХХ ст., дотримання правових норм і законів розбудови освітньо-виховних систем у періоди активізації, занепаду і піднесення духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі ХХ – першої чверті ХХІ ст.);

– висвітлення внеску українських освітніх і громадських діячів, просвітителів, педагогів-новаторів у справу духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі;

До наукового обігу введено статистичні матеріали, маловідомі та невідомі архівні документи, історичні факти, що засвідчують сутнісні зміни в становленні духовно-морального виховання дітей, властиві кожному його періоду.

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає в тому, що його положення використано у процесі підготовки навчальних програм, підручників і навчально-методичних посібників та іншої навчальної літератури. Зокрема, це: 1) посібники для вчителів, як-от: «Основи християнської етики. 5 клас», «Основи християнської етики. 6 клас», «Основи християнської етики. 7 клас», «Основи християнської етики. 8 клас», «Основи християнської етики. 9 клас», «Основи християнської етики. 10 клас» (Лист МОН України № 3 від 06.09.2007 р.); 2) підручник для учнів «Дорога Доброчинності. 3 клас» (Лист МОН України № 1/11–11253 від 10.07.2013 р.); робочий зошит «Дорога Доброчинності. 3 клас» (Лист МОН України № 14.1/12–Г–252 від 02.07.2013 р.); навчально-методичний посібник для вчителя «Навчання християнської етики у 3 класі» (Лист МОН України № 14.1/12–Г–253 від 02.07.2013 р.); 3) підручник для учнів 4-го класу «Вчимося мудрості» (Лист МОНмолодьспорт України №1/11–694 від 16.05.2012 р.); навчальний посібник «Божі заповіді – моральний дороговказ для людини» (Лист МОНмолодьспорт України № 1.4/18–Г–274 від 29.04.2011 р.); навчальний посібник «Основи християнського світогляду і моралі. Біблійна історія та християнська етика» (Лист ПТЗО № 14.1/12–Г–30 від 13.01.2014 р.).

За результатами дослідження розроблено програми, а саме: 1) навчальну програму «Християнська етика в українській культурі. 1–4 класи» (Лист МОН України № 1/11–11280 від 10.07.2013 р.); 2) навчальну програму для загальноосвітніх навчальних закладів «Основи християнської етики» (Лист МОНмолодьспорт України № 1/11–11587 від 08.12.2011 р.); 3) програму виховання і навчання дітей від двох до семи років «Дитина» (Лист МОН України № 1/11–11177 від 08.12.2010 р.); 4) навчальну і робочу програму до спецкурсу «Технології впровадження християнської етики у навчальні заклади» (8.06010105 – «Управління навчальними закладами» заочної форми навчання) для студентів вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації; 5) навчальну програму підготовки вчителів із курсів духовно-морального спрямування в системі інститутів післядипломної педагогічної освіти України (Лист МОН України № 1/11–9568 від 06.06.2013 р.). Крім того, для студентів створено підручник «Релігієзнавство. Кредитно-модульна система навчання» (Лист МОН України № 1.4/18–Г–2779 від 19.12.2008 р.).

Теоретичні результати і матеріали дослідження можуть бути використані для розробки концепцій духовно-морального виховання в сучасних соціокультурних умовах, оновлення виховних технологій, формування варіативної складової змісту навчальних планів та наближення змісту загальної середньої освіти до духовно-моральних запитів і потреб школярів.

Узагальнені висновки, положення, джерельна база дослідження слугуватимуть основою для подальших наукових розвідок з історії вітчизняної школи та народної педагогіки.

Результати дослідження **впроваджено** у практику роботи Сумської обласної асоціації педагогів-християн (довідка про впровадження № 28 від 17.08.2012 р.); Академії підвищення кваліфікації і професійної перепідготовки працівників освіти Російської Федерації (довідка про впровадження № 43 від 30.01.2014 р.); Національного університету «Острозька академія» (довідка про впровадження № 157 від 24.01.2014 р.); ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України (довідка про апробацію і впровадження № 01-02/93 від 19.02.2014 р.); Департаменту освіти і науки, молоді та спорту Київської міської державної адміністрації (довідка про впровадження № 158-к від 18.02.2014 р.).

Особистий внесок автора. Розроблено, опубліковано та впроваджено в шкільний навчально-виховний процес 20 навчально-методичних посібників у співавторстві з Е. Белкіною, М. Влад, І. Гнатівим, О. Кислашком, Б. Огульчанським, Я. Черненьким. У загальноосвітніх навчальних закладах I–III ступенів застосовуються положення монографії «Духовно-моральне виховання дітей в історії вітчизняної педагогіки і школи» (2012), написаної у співавторстві з О. Кислашком (авторськими є другий і третій розділи, ідея, організація, методологічні та методичні засади створення праці) та авторської монографії «Духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі XX – початку XXI століття» (2013).

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати наукового дослідження обговорено і позитивно оцінено на засіданнях кафедри управління навчальними закладами і педагогіки вищої школи Інституту менеджменту та психології ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України, а також на щорічних методологічних семінарах і конференціях професорсько-викладацького складу університету, у виступах на міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-практичних, науково-методичних конференціях і семінарах, а саме:

міжнародних: II Міжнародна науково-практична конференція для вчителів, директорів загальноосвітніх навчальних закладів, методистів районних методичних кабінетів з питань духовно-морального виховання учнівської молоді (Київ – Одеса, 2011 р.); V Міжнародна науково-практична конференція «Управління процесом кадрового забезпечення інноваційного розвитку вищих навчальних закладів України» (Київ – Буча, 2011 р.); Міжнародний конгрес XIII тижня освіти дорослих в Україні «Ноосфера для освіти зрілої людини» (Київ – Чорнобиль – житомирські села і хутори, 2012 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Духовно-моральне виховання молодого покоління. Вітчизняний і зарубіжний досвід» (Острог, 2012 р.); III Міжнародна науково-практична конференція для вчителів, директорів загальноосвітніх навчальних закладів, методистів районних методичних кабінетів з питань духовно-морального виховання учнівської молоді (Київ – Житомир, 2012 р.); VII Міжнародна науково-практична конференція «Управління процесом кадрового забезпечення інноваційного розвитку вищих навчальних закладів України» (Київ, 2013 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Європейська мережа шкіл сприяння здоров'ю в Україні: стан і перспективи розвитку» (Київ, 2013 р.); IV Міжнародна науково-практична конференція «Психолого-педагогічний супровід фахової підготовки та підвищення кваліфікації особистості в умовах трансформації освіти» (Київ, 2013 р.); II Міжнародна науково-практична конференція «Духовно-моральне виховання молодого покоління. Вітчизняний і зарубіжний досвід» (Острог, 2013 р.); II Міжнародна міждисциплінарна науково-практична конференція «Роль християнської психології у розвитку духовних опор

особистості» (Київ, 2013 р.); Всеросійська науково-практична конференція «Керівник освітньої організації в умовах модернізації освіти: професійний розвиток, моделі освіти, формування кадрового резерву» (Москва, 2013 р.);

всеукраїнських: Всеукраїнський семінар обласних методистів духовно-морального виховання (Острог, 2010 р.); Всеукраїнський конкурс-фестиваль «Вчитель року з предметів духовно-морального спрямування – 2010 р.» (Острог, 2010 р.); Всеукраїнський науково-практичний семінар «Координація науково-методичної роботи закладів післядипломної педагогічної освіти в умовах єдиного інформаційно-освітнього середовища» (Київ, 2011 р.); Всеукраїнська науково-методична конференція «Виховна робота у вищому навчальному закладі – невід’ємна складова підготовки висококваліфікованих фахівців: традиції та новаторство» (Київ, 2013 р.);

регіональних: науково-методичний семінар «Світ духовних цінностей і традицій українського народу в підручниках з курсу «Християнська етика в українській культурі» (Київ, 2008 р.); методичний семінар «Християнська етика в українській культурі» (Київ, 2008 р.); студентська науково-практична конференція «Інтеграція науки і практики в контексті професійної діяльності майбутніх фахівців: психологія, педагогіка, економіка» (Київ, 2013 р.).

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук на тему «Виховання культури взаємин батьків і дітей молодшого шкільного віку в сім’ї і школі», спеціальність 13.00.07 – теорія та методика виховання, була захищена у 2003 р. в Інституті проблем виховання АПН України. Її матеріали в тексті докторської дисертації не використовуються.

Публікації. Основні теоретичні положення і висновки дисертації відображено у 62 наукових працях, з них: 2 монографії (одна у співавторстві); 20 посібників (у співавторстві, гриф МОН України); 21 стаття у наукових фахових виданнях України; 5 статей у наукових періодичних виданнях інших країн; 14 публікацій, які відображають результати наукового дослідження.

Структура й обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, п’яти розділів і висновків до кожного з них, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг роботи становить 610 сторінок, у тому числі основного тексту – 364 сторінки. У списку літератури подано 1015 найменувань (із них 84 – архівні справи) на 101 сторінці. Дисертація містить 8 додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми наукової праці, визначено мету, завдання, об’єкт, предмет та наукову новизну дослідження, охарактеризовано його хронологічні й територіальні межі, обґрунтовано концепцію, методологічну основу та методи дослідження, окреслено джерельну базу дисертації, розкрито теоретичне і практичне значення результатів дослідження, подано дані про особистий внесок автора та апробацію результатів дисертації. Наведено відомості про публікації автора, структуру дисертації та її обсяг.

У першому розділі «**Теоретико-методологічні засади дослідження духовно-морального виховання**» здійснено історіографічний огляд духовно-морального виховання дітей як педагогічної проблеми, розглянуто сутність основних дефініцій дослідження становлення духовно-морального виховання у вітчизняній школі з позицій різних наукових

напрямів, уточнено детермінанти становлення духовно-морального виховання дітей у вітчизняній педагогіці ХХ – першої чверті ХХІ ст., визначено періоди становлення духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі.

За результатами історико-теоретичного аналізу окреслено методологію, методи та принципи, що складають основу історико-педагогічного дослідження. Охарактеризовано соціокультурний концепт духовно-морального виховання, з'ясовано вагомість соціально-економічного і політичного розвитку суспільства для становлення вітчизняної школи, виявлено взаємозв'язки між запитами шкільної освіти і станом духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі.

На загальнонауковому методологічному рівні конкретизовано наукові підходи до дослідження соціально-педагогічних засад становлення духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі, що охарактеризовують особливості трансформаційних змін у різні періоди історико-педагогічних пошуків: цивілізаційний, аксіологічний, системний парадигмальний, культурологічний, синергетичний, особистісно орієнтований й ін.

Доведено, що духовно-моральне виховання є органічною і важливою складовою загального виховання і розвитку особистості дитини. Формування духовно-моральних цінностей здійснюється через взаємодію таких наук, як історія, етика, теологія, культурологія, філософія, психологія і педагогіка.

Історіографія питання засвідчує відсутність комплексного дослідження теоретико-методологічних засад становлення духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі в окреслених хронологічних і територіальних межах як наукової проблеми. У ХХ ст. духовно-моральне виховання висвітлювалося суто в контексті релігійного, безрелігійного, комуністичного, національного виховання. За аналізом праць з теми дослідження (В. Алфімов, В. Андрущенко, І. Бех, О. Белих, Г. Васянович, М. Євтух, В. Жуковський, Л. Москальова, В. Онищенко, Т. Тхоржевська, Г. Шевченко) розкрито роль духовності й моральності у створенні специфічної системи духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі ХХ – першої чверті ХХІ ст.

Встановлено, що прибічники світських моральних орієнтирів у вихованні (В. Голян, Є. Гринів, П. Максимчук, К. Чорна) допускають думку про недоцільність використання релігійного аспекту у духовно-моральному вихованні учнівської молоді у сучасних навчальних закладах. Це обумовлено відсутністю в Україні визначеної державної політики в галузі релігії, відокремленістю школи від Церкви, наявністю у навчальних закладах учнів різної релігійної орієнтації, можливістю дітей отримувати релігійну освіту за межами школи у релігійних закладах. Науковці доходять висновку про потребу здійснювати духовно-моральне виховання на засадах загальнолюдських цінностей, серед яких головними є істина, добро, краса, справедливість, совість, людська гідність.

Окрему групу становлять історико-педагогічні дослідження сучасних російських науковців О. Вороніної, І. Галицької, В. Додінова, В. Кларіна, О. Королькова, І. Метлик, Н. Нікандрова, О. Ососкова, Н. Пищуліна, Ф. Паначина, В. Тебієва. У контексті педагогічної проблематики дослідники аналізують сув'язь політичних, економічних, соціальних і культурних векторів впливу на духовно-культурний розвиток суспільства в епоху Російської імперії, СРСР та сучасної Російської Федерації.

Визначено об'єктивне оцінювання духовно-морального виховання дітей в історико-культурному процесі, зокрема завдяки використанню у теоретичній складовій дослідження понять «вітчизняна школа», «духовність», «моральність», «духовно-моральне виховання»,

«духовно-моральне виховання у вітчизняній школі» тощо. Детальний розгляд термінологічного поля дослідження дав змогу дійти висновку, що духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі розглядається як: 1) духовно-моральний розвиток духовних і моральних почуттів і якостей молодого покоління (совість, віра, добро, любов, відповідальність тощо); 2) духовно-моральна позиція (здатність розрізняти добро і зло, прояв любові, готовність до життєвих випробувань); 3) духовно-моральна поведінка (готовність служити людям і Батьківщині, духовна розсудливість, добра воля); 4) цілеспрямоване формування особистості дитини шкільного віку – її внутрішніх настанов, понять, принципів, що визначають поведінку, духовні цінності й інтелектуальну сферу майбутнього громадянина.

Встановлено, що у дітей шкільного віку духовні цінності мають свою специфіку, зумовлену віковими особливостями, ступенем їхньої соціальної зрілості та особливостями навчально-пізнавальної діяльності. У період розвитку дитини передчасно говорити про повноцінне формування якостей особистості, доцільно досліджувати лише початковий етап залучення дітей до духовних цінностей. Головне – створити умови, щоб учень став суб'єктом діяльності, тобто сам засвоював духовно-моральні цінності, які викликають певні емоційні переживання. Життя у координатах часу вчені поділяють на періоди дитинства, отрочтва, юності, зрілості тощо. Проте розвиток свідомості не завжди безпосередньо пов'язаний з тривалістю життєвих періодів, і може розглядатись як незалежний процес духовного поступу. В основі духовно-морального виховання лежать вищі духовні цінності, прагнення до самопізнання і самореалізації, намагання жити за духовними заповідями – законами добра, істини, краси, любові, миру і гармонії, розуміння вищого сенсу власного життя – робити добро людям, діяти на благо інших. Тут моральність має чинність до орієнтування поведінки дитини.

Теоретичне обґрунтування періодів становлення духовно-морального виховання засвідчило, що порівняно самостійні й завершені періоди містять спільні характеристики, які закладають духовну основу суспільних відносин народу.

Підходи українських і зарубіжних учених до розгляду освітніх реформ дали змогу з'ясувати особливості становлення духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі та вирізнити його соціально-педагогічні проблеми з початку ХХ ст. і до наших днів. Це дало змогу обґрунтувати періоди дослідження у загальному процесі становлення національної освіти, а також визначення її головних критеріїв: суспільний вимір реформ та їх персоніфікований опис, масштабність і перспективність, змістові характеристики, процесуальні зміни становлення духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі ХХ – першої чверті ХХІ ст.

На основі критеріїв суспільно-політичного, соціально-економічного, законотворчого, соціокультурного, духовно-морального розвитку українського суспільства та освітньо-педагогічних детермінант створено авторську періодизацію становлення духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі, що охоплює п'ять періодів. У межах кожного періоду виділено два його етапи.

Перший період (1900–1919 рр.) – становлення духовно-морального виховання в умовах відродження української державності й вітчизняної школи. Перший етап (1900–1916 рр.) – тенденції покращення соціокультурних умов відродження вітчизняної школи, становлення духовно-морального виховання на засадах християнських цінностей; другий етап (1917–1919 рр.) – національне становлення духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі.

Другий період (1920–1932 рр.) – тенденції становлення радянської освіти, формування національно-патріотичного виховного ідеалу в умовах українізації освіти. Перший етап (1920–1923 рр.) – тенденції піднесення розвитку вітчизняної школи в пору короткочасної державної незалежності, становлення духовно-морального виховання на засадах марксистської методології; другий етап (1924–1932 рр.) – безрелігійне і антирелігійне становлення української школи, створення нової національної системи освіти на демократичних і педоцентричних началах, цільове керування процесами українізації школи і становленням духовно-морального виховання дітей.

Третій період (1933–1945 рр.) – повна й остаточна уніфікація української освіти згідно з єдиними державними вимогами в умовах тоталітарної держави. Перший етап (1933–1940 рр.) – заборона української школи та заміна її російськомовною, упровадження радянської методології становлення духовно-морального виховання в школі; другий етап (1941–1945 рр.) – послаблення антирелігійної пропаганди, тісна співпраця громадських і церковних організацій, активна діяльність молодіжних об'єднань і товариств на засадах християнської моралі, активізація процесів духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі.

Четвертий період (1946–1990 рр.) – тенденції становлення духовно-морального виховання в умовах відродження вітчизняної школи та впровадження альтернативних підходів до духовно-морального виховання в школах України. Перший етап (1946–1961 рр.) – відбудова системи освіти в Україні (відкриття нових типів навчальних закладів – шкіл робітничої і сільської молоді, шкіл-інтернатів тощо), введення роздільного навчання хлопчиків і дівчаток (до 1954 р.) та обов'язкової восьмирічної освіти; другий етап (1962–1990 рр.) – розбудовування соціалістичного за змістом та національного за формою культурно-освітнього простору, часткова демократизація і десталінізація суспільного життя.

П'ятий період (з 1991 р.) – якісні зміни в теорії і практиці духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі. Перший етап (1991–2005 рр.) – інтенсивне розроблення і ухвалення законодавчо-нормативних документів; другий етап (з 2006 р.) – впровадження до шкільної практики Концепції духовно-морального виховання молодого покоління, експериментальна апробація навчальних програм «Основи християнської етики», «Християнська етика в українській культурі», «Біблійна історія та християнська етика», введення навчальних предметів духовно-морального спрямування у практику вітчизняної школи, створення навчально-методичних комплектів (підручник, робочий зошит, методичні рекомендації тощо) духовно-морального змісту.

З'ясовано, що на початку ХХ ст. у духовно-моральному вихованні переважали особистісно індивідуальний і сакральні-традиційні підходи, зміст яких ґрунтувався на моральному вченні християнства. Педагогічна наука і практика здебільшого послуговувались антропологічним і середовищним підходами, що давало змогу обґрунтувати теорію і практику духовно-морального виховання дітей у системі шкільної освіти, вибирати його ефективні механізми і засоби, впроваджувати в навчально-виховний процес школи етичні курси, навчально-виховні програми, навчальні предмети духовно-морального змісту.

Система духовно-морального виховання дітей в школі поєднувала словесні методи (розповідь, повчання, бесіда, пояснення, читання оповідань про життя святих тощо) та практичні (приклад побожності вчителів, передусім законовчителя, щоденне проказування учнями молитов, відвідування Богослужіння у вихідні й святкові дні).

У другому розділі «Соціально-педагогічні умови духовно-морального виховання у вітчизняній школі (перша чверть ХХ ст.)» розкрито соціально-економічні й історичні умови (ефективність шкільного виховання, родинні традиції виховання, виховна роль

Церкви) становлення духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі першого періоду (1900–1919 рр.), ідеологічні засади й зміст духовно-морального виховання учнів у школах Російської імперії та роль Церкви в духовно-моральному вихованні дітей у школах України. Першому періоду притаманна тенденція посилення ролі сім'ї як головного осередку розвитку особистості школяра. Завдяки виховній діяльності сім'ї (материнське виховання, «родинні літописи», традиції) діти засвоювали родинні чесноти: шанування старших, любов до батьків, повага до праці тощо. У дітей формувалися християнський світогляд, гуманні риси людини, молодь залучалася до активної добродійної діяльності. Сутність виховного процесу полягала в опануванні етичних норм, в основу яких покладалися біблійні заповіді – духовні основи морального виховання. Моральне вдосконалення особистості трактувалось як безперервний процес, що здійснюється протягом усього життя людини.

Перетворення у сфері духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі впродовж першого етапу його становлення (1900–1916 рр.) здійснювалися на засадах християнських цінностей. Виявлено, що становлення духовно-морального виховання зумовлювали такі чинники: офіційна педагогічна доктрина, шкільна політика, діяльність Церкви, активність громадськості. У зв'язку з цим проаналізовано основні законодавчі акти і положення, у тому числі Маніфест про свободу совісті, а також їх вплив на процеси духовно-морального виховання дітей.

Дослідження засвідчило, що на початку 1900 р. вітчизняна педагогічна наука інтенсивно розвивалася завдяки лібералізації офіційної політики, посиленню уваги учених до проблем духовно-морального виховання, зростанню кількості педагогічних видань, організації педагогічних осередків і поширенню просвітницьких настроїв серед інтелігенції. Усвідомлення необхідності докорінного реформування шкільної освіти активізувало суспільство до широкого публічного обговорення проблем духовно-морального виховання в навчальних закладах.

Історичний період початку ХХ ст. вирізнявся в науково-педагогічній та суспільно-політичній думці новими підходами до духовно-морального виховання дітей. На його зміст значною мірою вплинуло те, що в сфері освіти постало питання запровадження демократичних принципів і розширення можливостей середньої освіти в справі навчання і виховання дітей рідною мовою. Разом з цим значної шкоди становленню шкільної освіти в Російській імперії завдавало використання традиційних форм, методів і прийомів духовно-морального виховання.

Визначено, що вітчизняна педагогічна наука цього періоду втілювала в життя загальноприйнятну програму виховання людини, започатковану Я. Коменським: пізнати себе і навколишній світ (розумове виховання), опанувати себе (моральне виховання), вірити в Бога (релігійне виховання). Філософи, педагоги вбачали формування цілісного знання про світ у поєднанні розуму і віри, науки й релігії. Синтез наукових знань і релігійності, наукового і релігійного світорозуміння уможливллював, на переконання більшості тогочасних учених, пізнання цілісної картини світу, абсолютної істини. Освіта розглядалася як взаємопов'язаний процес навчання і виховання. Саме на релігію перекладалося виконання виховних функцій, тож духовний розвиток особистості мав здійснюватися засобами релігійного впливу.

Аналіз історико-педагогічних досліджень свідчить про значний інтерес вітчизняних науковців (Н. Агафонова, В. Багрій, С. Єфремов, П. Дроб'язко, С. Золотухіна, І. Курляк, О. Попова, Л. Потапова, М. Собчинська, Б. Ступарик, Ю. Телячий, Ю. Чирва, В. Швидун, В. Яремчук) до проблем національної освіти і школи цього періоду. Соціальні зрушення і потреби економіки, невідповідність розвитку освіти і шкільництва суспільним потребам Російської імперії на початку ХХ ст., до складу якої належала і більшість українських земель,

а також поява нових педагогічних ідей у справі організації виховання дітей змусили уряд порушити питання про кардинальне реформування шкільної освіти.

З'ясовано, що напередодні революції 1905 р. було створено Петербурзьке педагогічне товариство «Ліга Освіти», яке мало розробляти теоретичні питання народної освіти, проекти шкільних законів і реформ. Товариство приділяло увагу й питанню духовно-морального виховання учнів. Зокрема, з суто прагматичних намірів намагалося вилучити навчальний предмет «Закон Божий» з курсу школи, адже школи, на думку членів цього товариства, призначаються для всіх громадян, а громадяни різняться своїм віросповіданням. Щоб упроваджувати в життя духовно-моральне виховання дітей, пропонувалося здійснювати його поза школою, передати в руки батьків і представників певного типу віросповідання. Статутом Всеросійської спілки вчителів і діячів народної освіти (1905 р.) визнавалося за потрібне домагатися свободи совісті, докорінної реорганізації народної освіти на засадах свободи, демократизації і децентралізації. Проголошувалося введення загального, безоплатного й обов'язкового початкового навчання, вільне викладання навчальних предметів, уживання рідної мови в усіх типах загальноосвітніх шкіл, а також вилучення предмета «Закон Божий» з шкільних курсів. У резолюціях Московського і Петербурзького педагогічних товариств (1905 р.), до яких належала чимала кількість учителів з України, наголошувалося на утисках свободи совісті в навчальних закладах, що ставало на заваді дітям деяких віросповідань відвідувати школу.

З аналізу архівних матеріалів, наукових праць установлено, що духовно-моральне виховання здійснювалося в усіх ланках функціонування освіти: початковій, середній і вищій. Поступова клерикалізація стосувалася початкової школи, головним завданням якої визнавалося духовно-моральне виховання учнів. Церковна форма духовно-морального виховання, релігійні устої і порядки активно дотримувалися в шкільництві до 1917 р., здійснювались у структурі навчального процесу та були обов'язковою складовою позаурочного і позашкільного виховання. Уроки Закону Божого визнавались одними з провідних протягом усього терміну навчання. Початкова школа, порівняно із середньою, мала більшу кількість предметів духовно-морального змісту. Вважалося, що спосіб життя учнівської молоді має сприйматися суспільством, підтримуватися Церквою і самодержавством та відповідати усталеним духовно-моральним нормам. Засобами духовно-морального виховання дітей у школі були молитва, Богослужіння, постування, сповідання, причащення, церковний спів, проповідь, бесіди, церковні свята. Духовенство входило до педагогічного корпусу всіх навчальних закладів – виконувало функції законовчителів, духовних наставників, вихователів та відповідало за духовно-моральне виховання учнів і загальну духовну атмосферу в школі.

Доведено, що духовно-моральне виховання дітей у школах Російської імперії мало питомі ознаки: культурні й освітні діячі докладали зусиль до становлення духовно-морального виховання, вдосконалення програм викладання предмета «Закон Божий» та інших предметів духовно-морального змісту, підвищення освітнього рівня отців-законовчителів, осучаснення методики викладання, навчально-виховного процесу; за мету ставилося виховання в учнів високих духовно-моральних рис і християнських чеснот; вітчизняна науково-педагогічна думка намагалася секуляризувати і вдосконалити духовно-моральне виховання дітей; самодержавство й урядові кола не змінювали усталених духовно-світоглядних основ школи, побудованих на релігійних засадах.

Другий етап (1917–1919 рр.) становлення духовно-морального виховання виокремлено з огляду на історичний поступ України у добу національно-визвольних змагань, соціально-політичні переміни, реформування у сфері освіти, впровадження нових підходів до

методології і змісту духовно-морального виховання. Кожна влада (Центральна Рада, Гетьманат П. Скоропадського, Директорія УНР) порушувала питання розвитку вітчизняної освіти, становлення національної, обов'язкової і безоплатної школи.

Визначено, що при розробленні концептуальних засад національної школи українські уряди брали до уваги стан освіти, першочергові завдання школи. У резолюціях з'їздів учителів ішлося про негайну українізацію освіти, відкриття народних українських шкіл усіх типів, упровадження обов'язкового загального навчання, створення навчальних планів, підручників, підготовку національно свідомих педагогів.

Охарактеризовано особливості вивчення предметів духовно-морального спрямування у змістовому і методичному аспектах, що притаманні порі національно-визвольних змагань українського народу: 1) діти в українських школах навчалися рідною мовою, тож і предмет «Закон Божий» викладався українською; 2) програма вивчення предмета «Закон Божий» мала змістове наповнення, відмінне від програм викладання «Закону Божого» минулих років. Автори програми, запропонованої в «Проекті єдиної школи на Україні» (1919), зазначали, що український народ розуміє християнство не так, як Російська Церква. Адже через поневолення Російською державою українська нація утратила найцінніші скарби у сфері релігії, які придбала в епоху найвищого розвитку Української Церкви.

З'ясовано, що вивчення школярами предмета «Закон Божий» в новій українській школі було необов'язковим. Наразі духовно-моральне виховання здійснювалося на інших уроках, зокрема рідної мови. Програма з цього предмета пропонувала для класного читання твори українського і всесвітнього письменства на духовну тематику, як-от: «Святий вечір» Б. Лепкого, «Святий Андрій на Київських горах», «Де Юрків Бог» В. Щурата (5-й клас); «Святий вечір» Й. Федьковича (6-й клас); «Притча Христа про сіяча» В. Олександрів, «Хоругви невмирущих» В. Пачовського (7-й клас) й ін.

Засобами духовно-морального виховання дітей в школі слугували уроки музики і співу. Програми навчання співу вирізнялися національним змістом. Учням основної школи пропонувалося вивчати українські народні пісні – історичні, родинні, колискові тощо. Серед них – веснянки, купальські пісні, колядки та щедрівки: «Нова радість стала», «Щедрик-щедрик», «Діва Марія Церкву строїла» й інші, які виконувалися під час свят. У розділі «Церковні співи» програми навчального предмета «Закон Божий» українською мовою подавалися молитви – «Отче наш», «Достойно єсть», «Царю небесний», тропарі – на Різдво, Великдень, Водохрище.

Встановлено, що зміст, форми і методи духовно-морального виховання дітей мали національне коріння і сприяли розв'язанню проблем розвитку молодого покоління. Духовно-моральне виховання поживалося через відтворення релігійних традицій і звичаїв народу. Соціокультурна практика демонструвала достатній рівень поваги й уваги до релігії (наприклад, відкриття навчального закладу, проведення освітянського з'їзду тощо супроводжувалося обов'язковим читанням молебня та їх освяченням). Виховні заходи в українських школах засвідчують перенесення акцентів з релігійних на національні духовні основи. Виховний аспект посилювався різноманітними заходами національного спрямування: організацією гуртків та літературно-вокальних вечірок і свят, виданням духовно-моральної літератури для школярів, відкриттям українських бібліотек і читалень, проведенням екскурсій, зустрічей з відомими українськими письменниками, освітніми і громадськими діячами, поновленням театрального життя.

Доведено, що у часи Директорії створено концепцію національної освіти, в основу якої покладалися такі принципи: громадсько-державний характер освіти (діяльність школи є не лише державною справою, а й батьківсько-громадською); рівні права всіх громадян для здобуття загальної освіти (незалежно від раси, національності, соціального походження, стану, статі, віросповідання); навчання дітей рідною мовою (обов'язкове вивчення української мови); різнотипність і диференціація навчальних закладів; демократизація шкільного життя (впровадження до освітянської практики виборів керівних органів школи, вчителів та інших працівників); використання навчальних планів і програм з огляду на інтереси й можливості учнів і батьків; піднесення ролі шкільних рад у керівництві школами; пріоритетне фінансування та матеріальне забезпечення школи з фондів освіти, що формуються з різних джерел доходів – місцевих бюджетів, вкладів зацікавлених відомств, підприємств тощо); фінансово-господарська самостійність і народний характер освітньо-виховної діяльності школи. Принципи української школи, які розробив І. Степенко в уряді Директорії, стали важливими орієнтирами організації національної освіти.

З'ясовано, що радянська влада багато в чому знехтувала ідеї і досягнення своїх попередників. Нова школа мала стати трудовою, залучити до єдиної трудової спілки всіх членів шкільної громади, розвинути в них дух співробітництва і солідарності, прищепити їм колективну більшовицьку ідеологію. Українські керівники в сфері освіти намагалися копіювати підходи до її управління, запроваджені в Радянській Росії. Так, у 1919 р. було ухвалено низку декретів: «Про створення Наркомосу УСРР, губернських і повітових відділів народної освіти»; «Про передачу всіх навчальних закладів у підпорядкування Наркомосу»; «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» й ін. На основі цих законодавчих актів НКО УСРР легітимізував низку власних постанов та інструкцій про керування школою, зміст навчання, заборону викладання предмета «Закон Божий» та духовно-морального виховання. У травні 1919 р. РНК України ухвалила Положення про єдину трудову школу Української СРР.

Виявлено, що перенесення російської моделі шкільної освіти в Україну було штучним через різні соціальні та педагогічні умови. Передусім в Україні відбулося значне піднесення національно-визвольного руху, що привело до зростання національної свідомості українського народу та створення самобутньої української школи, заснованої на демократичних принципах; українські націонал-комуністи намагалися проводити самостійну, незалежну від Москви, політику і в сфері освіти. На заваді впровадженню в Україні російської шкільної навчально-виховної моделі стояли також значні соціально-економічні проблеми: після громадянської війни та внаслідок голоднечі в Україні налічувалося близько 1 млн бездомних дітей, що зумовило створення школи «соціального виховання»; діти мали потребу не тільки в шкільному навчанні й вихованні, а й в соціальному забезпеченні.

У третьому розділі «**Духовно-моральне виховання дітей у період становлення радянської школи (1920–1945 рр.)**» узагальнено особливості розбудовування радянської школи, досліджено теоретичні основи трансформації духовно-морального виховання школярів на засадах світськості (зміст, форми і методи, нормативно-правове і методичне забезпечення), визначено організаційно-педагогічні форми духовно-морального виховання дітей у радянській системі шкільної освіти; розкрито змістове наповнення шкільної освіти та духовно-морального виховання, що визначалося впровадженням у навчально-виховний процес атеїстичних принципів; з'ясовано вплив комуністичної ідеології на зміст духовно-

морального виховання; окреслено ідеї педоцентризму, в основу яких покладалася концепція навчально-виховної діяльності з огляду на інтереси і потреби дитини.

Хронологічні межі третього розділу обумовлюються специфікою становлення системи радянської освіти та впровадження партійно-радянської антирелігійної політики в усіх сферах тогочасного життя. Розділ охоплює другий (1920–1932 рр.) і третій (1933–1945 рр.) періоди становлення духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі. Впродовж другого періоду становлення духовно-морального виховання дітей відбулося реформування освітньої галузі, що спричинило кардинальні зміни основ духовно-морального виховання у вітчизняній школі. Законодавчими положеннями радянська влада відокремила Церкву від держави, а школу від Церкви. Зрештою декларування свободи совісті радянських громадян виявлялось у насаджуванні атеїстичних поглядів через жорстку антирелігійну пропаганду.

Держава визначала напрями розвитку освіти відповідно до політичних і соціальних завдань, які передбачали боротьбу з релігією як ворожою ідеологією, з Церквою і духовенством як реальною контрреволюційною силою. Науково-педагогічна думка виражала офіційні ідеологічні догми, стереотипи організації та ставлення до справи духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі, яка перетворилася спочатку на безрелігійний, світський, а згодом – на войовничо безвірницький, антирелігійний заклад.

Доведено, що розвиток СРСР на засадах соціалістичних цінностей зумовив реформаційні процеси в усіх галузях суспільного життя упродовж третього періоду становлення духовно-морального виховання. Перетворення у сфері шкільної освіти узалежнювалися від політико-економічних обставин, які причинялися до ідеологізації навчально-виховної роботи в школі, нівеляції виховної ролі Церкви, послаблення національних традицій у духовно-моральному вихованні молодого покоління.

З'ясовано, що зміна політичного устрою в країні зумовила пошуки засобів побудови нової освітньої системи, а також розроблення методології, принципів, змісту, структури, форм і методів навчально-виховної роботи. У цей період навчальні плани і програми кардинально перероблялися відповідно до постанов Наркомосу в галузі освіти, які спрямовували діяльність навчальних закладів на науково-атеїстичне виховання, розширення трудової підготовки учнів. Упроваджувалися засоби навчання, які орієнтували школярів на активне ознайомлення з навколишнім світом на діалектико-матеріалістичних засадах (об'єктивність і єдність, пізнання законів розвитку світу у взаємозв'язку явищ дійсності). Атеїзм став єдино прийнятним концептом формування цінностей школярів.

Доведено, що зміна пріоритетів у виховній роботі, відмова від усталених традицій українського народу та духовно-морального виховання були одними з головних завдань нової системи освіти: ліквідовувалися прояви індивідуалізму, учнів привчали бути складником єдиного механізму, однорідною масою, школа виховувала громадянина, який мав підкорятися наказам керівників партії та держави. Інструктування та регламентація пронизували усе шкільне життя – з'являються правила для учнів, правила юних піонерів, обов'язки та заповіді педагога. Педагоги змушені були відстежувати ідейний стан школи, запобігати можливим «класово-ворожим» виступам учнів. Навчальні заклади регулярно отримували циркуляри у формі тез для доповідачів, виконувати які було обов'язком кожного педагога. Такі інструкції доводились і при визначенні змісту шкільної освіти та виховання, що конкретизувались у схемах-вимогах до навчальних книг і посібників.

Узагальнено особливості становлення радянської школи, досліджено теоретичні основи переформування духовно-морального виховання школярів на засадах світськості (зміст, форми і

методи, нормативно-правове і методичне забезпечення). Визначено організаційно-педагогічні умови духовно-морального виховання дітей у новій системі шкільної освіти: з насаджуванням у школах антидуховних принципів виховання учнів утверджувались ідеологічні основи авторитарної влади; розроблялася радянська методологія навчально-виховного процесу. Із запровадженням в освітніх закладах антирелігійної пропаганди методичні комітети, відділи народної освіти радили застосовувати нові методи, що стосувалися безпосередньо антирелігійної роботи, сприяли покращенню її ефективності. Вчителі мали користуватися на уроках методичним арсеналом: 1) демонструвати факти негативного впливу чи наслідки релігійних вірувань (наприклад, зараження від цілування ікон, пияцтво під час релігійних свят тощо); 2) упроваджувати такі форми роботи, як бесіди, лекції, розповіді вчителя, читання з книги (Методичний лист НКО УСРР (1929 р.) поділяв лекції на науково-популярні й конкретного антирелігійного змісту, завдяки яким розкривалися цікаві події з релігійного минулого, а також означувалися класова роль релігії); 3) спостерігати і досліджувати факти і явища духовно-морального життя (метод завдань – метою було збирання матеріалів із книг та газет для обґрунтування того чи іншого антирелігійного висновку); 4) створювати проект і кошторис раціонального використання витрат родини, села тощо, а також кошторис релігійних потреб, рахунок видатків на утримання священика, проведення церковних свят; 5) читати доступні дитячому сприйманню газетні статті антирелігійного змісту; 6) використовувати малюнки, ілюстрації, репродукції картин відомих художників (ілюстративний метод) з метою атеїстичної пропаганди; 7) здійснювати екскурсії до найближчого антирелігійного музею чи антирелігійного відділу краєзнавчого музею.

Методи антирелігійної роботи в школі органічно поєднувались і відповідали темі уроку, програмовому матеріалу, індивідуальному та віковому складу учнів. Методичний апарат повинен був стати дійовим інструментом виховання молодого покоління в дусі так званого войовничого безвірництва. Перехід НКО УСРР на позицію антирелігійного виховання дітей передбачав усебічне його втілення у виховну сферу школи. Антирелігійна пропаганда серед школярів визнавалася неодмінним компонентом позаурочної і позашкільної виховної роботи. З кінця 1920 р. до масової атеїстичної пропаганди в країні долучилася Спілка безвірників, яка організовувала всю антирелігійну роботу й керувала нею. Комуністична партія підтримувала й ініціювала всі починання цієї спілки, зокрема у сфері виховання дітей і молоді.

Визначено, що навчальний курс освітніх закладів УСРР мав великі розбіжності зі школою України добу національно-визвольних змагань через вилучення навчальних предметів духовно-морального змісту. НКО УСРР пропонував замість звільнених годин надавати щотижня день для організаційної і культурно-освітньої роботи з учнями – влаштування учнівських зборів, читань і лекцій-співбесід, написання рефератів, проведення лабораторних занять, екскурсій, вокальних і музичних вечорів антирелігійного змісту.

У Кодексі законів про народну освіту УСРР (1922 р.), побудованому на основних постулатах Декрету про свободу совісті (1918 р.), наголошувалося, що школа відокремлюється від Церкви, а виховання й освіта в УСРР повинні бути вільними від релігійного впливу. Заборонялося викладати віровчення учням, котрим не виповнилося 18 років. Шкільний закон надавав освітнім закладам право на антирелігійну пропаганду. Доведено, що серед головних предметів шкільного курсу з перших років становлення радянської системи освіти була політграмота, або, як зазначалося в наступних програмах, суспільствознавство. Вивчення цього навчального предмета мало збагатити учнів не тільки

політичними знаннями, а й сформувані в них потребу долучитися до будівництва соціалістичного життя. Навчальний матеріал перших програм із суспільствознавства становив синтез суспільних наук – історії культури, новітньої історії, історії соціалізму, політичної економії, тож був складним для дитячого сприйняття. Всього на предмети суспільствознавчого циклу відводилося 15,6% загального навчального часу.

Встановлено, що навчальні програми укладалися на науково-матеріалістичних засадах й усували будь-які впливи релігії. Навчально-виховний процес школи, вивчення предметів природознавства і суспільствознавства мали сприяти набуттю учнями наукових знань про природу і суспільство, зруйнувати релігійні уявлення про навколишній світ, слугувати формуванню і розвитку наукового світогляду. У цьому полягав принцип світськості школи, тобто відділення її від релігії в межах освітнього процесу, що було формою і методом антирелігійної пропаганди.

Жорсткі методи і прийоми боротьби з релігією у пору становлення радянської влади (зачинення молитовних будинків і храмів, вилучення церковних цінностей, комсомольські антирелігійні демонстрації і карнавали, святкування «комсомольського різдва і паски» тощо) не давали потрібних результатів, а лише спричиняли невдоволення та масовий протест населення.

У процесі дослідження причин трансформації духовно-морального виховання дітей на засадах світськості було з'ясовано ставлення до нього педагогічної громадськості. Так, освітні діячі вітали політику відокремлення школи від Церкви, набуття освітою світськості. Навчально-виховний процес, вільний від впливу релігії та побудований на наукових основах, цілком задовольняв учительство. Принцип безрелігійного виховання відповідав прагненням педагогів щодо мети, напрямів і змісту освіти радянської школи. Прибічники атеїстичного виховання вимагали проводити антирелігійну роботу серед дітей усупереч духовно-моральному вихованню, яким переймалися духовенство і віруючі батьки. Аргументація щодо необхідності антирелігійного виховання в школі будувалася на засадах і вимогах наукової «марксистської педагогіки».

У справі антирелігійного виховання дітей багато важила діяльність піонерської організації – політичного резерву партії і комсомолу. За часів широкого наступу держави на духовно-моральне виховання піонерська організація як ідеологічний форпост молодого покоління зобов'язана була проводити атеїстичне виховання своїх членів, здійснювати безвірницьку роботу. Провідники піонерської організації намагалися копіювати комуністичну партію – здійснювати атеїстичну агітацію серед дорослого населення.

Доведено, що на українських землях у складі СРСР в 1930–1940-х роках суспільно-політичні обставини були вкрай несприятливими для провадження у школах духовно-морального виховання молодого покоління – українська нація почала втрачати своє духовне коріння, значно слабшою стала духовна спадкоємність поколінь, зростали тенденції маргіналізації населення, формувався менталітет «радянської людини», учнівська молодь відчужувалася від національних традицій. В умовах тоталітарної влади обмежився вплив Церкви на виховання учнів, принижувалася роль родини у зрощенні молодого покоління. Відбулися зрушення в свідомості, світосприйнятті, ціннісних орієнтирах українського народу. Освітні реформи увиразнили ідеологічні підходи до становлення духовно-морального виховання дітей у радянській школі. Суперечливо проявилися тісно пов'язані між собою такі ментальні особливості українського народу, як соціальний фаталізм та утримання від участі у розв'язанні суспільно-політичних проблем. Найважливішою складовою творення картини світу радянської

людини була настанова на розрив із минулим, традицією, історією та устремління у майбутнє. Бракувало діяльного наповнення вітчизняної школи змістом духовно-морального виховання дітей. Ідеї народності, духовності і християнства хибно вважалися зайвими і шкідливими для суспільно-економічного, соціально-культурного життя країни. Вітчизняна школа цілковито позбавилася релігійного впливу (до цього спричинили вилучення з навчально-виховного процесу предметів духовно-морального змісту, зміна шкільних порядків на цілковито світські).

У педагогічній теорії і практиці мета виховання завжди передбачала моральне й духовне самовдосконалення особи як вище покликання суспільної людини. Наразі виявлено, що радянська педагогіка радше порушувала питання не про духовне, а моральне виховання молодого покоління. Моральними вважалися цінності, що відповідали партійно-класовим інтересам. Моральність нововірців не лише не пов'язувалася з релігійними основами, християнським ученням, а й суперечила загальнонародським цінностям. Моральне виховання орієнтувалося на комуністичний ідеал людини, котра має бути нещадною до класових та ідейних ворогів, зокрема до Церкви, духовенства, релігії загалом. Наукові твердження, не узгоджені з марксистсько-ленінською методологією, оголошувалися буржуазною ідеологією, нещадно критикувались, а відтак заборонялися. Педагогам прищеплювався партійно-класовий погляд на напрями навчально-виховного процесу, зокрема на ідеологічні засади роботи освітніх закладів. Радянська школа презентувалася як світський заклад, на який покладался обов'язок формувати в дітей науково-матеріалістичні переконання. Школа мала виконувати «державне замовлення» – виховувати нову радянську людину-атеїста, будівника комуністичного суспільства, вільного від релігії, борця з рештками «буржуазного» минулого – релігійними забобонами.

Встановлено, що правові положення Радянської держави ґрунтувалися на принципах свободи совісті, проте ця категорія розумілася з суспільно-політичних позицій не як право вільного вибору тієї чи іншої релігії, а насамперед як можливість повного звільнення людини від «релігійного дурману». Звідси – надання права громадянам соціалістичного суспільства проводити атеїстичну роботу згідно з Конституцією УСРР (1919 р.). У 1929 р. XI Всеросійський з'їзд Рад вилучив з Конституції СРСР положення про свободу релігійної пропаганди, віддавши перевагу свободі релігійного сповідання. Одночасно впродовж 1920–1930-х років здійснювався односторонній розвиток конституційних і правових норм, що виявлялося в обмеженні прав і свобод вірян.

Визначено, що особливою гостротою вирізнялися взаємовідносини вірян та влади в Україні. Наявність кількох релігійних конфесій, енергія народних традицій, які неможливо було викоренити протягом десятиріч, унеможливили досягнення швидкого успіху. Віруюче населення намагалося достоюватися своїх прав, про що свідчать численні архівні документи. На тлі політичного терору 1930-х років, в умовах знищення церковної структури повсюдно поживалося підпільне релігійне життя, яке формувало внутрішню опозицію комуністичній системі.

У роки Великої Вітчизняної війни релігійний чинник став потужною складовою національної боротьби, патріотичної діяльності українців. Церковно-релігійне життя в Західній Україні набуло політичного і національного забарвлення. Відродження духовності пов'язувалось із заходами до «усамостійнення» національної Церкви. змістовну спрямованість духовно-морального виховання релігійної свідомості громадян цієї частини окупованої України становила національно-ідентифікаційна функція релігії.

У четвертому розділі «**Духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі за часів післявоєнної відбудови та освітніх реформ (1946–1990 рр.)**» проаналізовано специфіку духовно-морального виховання у вітчизняній школі за часів післявоєнної відбудови та освітніх реформ, висвітлено проблему виховання всебічно розвиненої особистості в умовах засилля радянської однопартійної адміністративної системи, розкрито вплив ідеологічних настанов партії та уряду на провадження навчально-виховного процесу в школі, формування в учнів комуністичної свідомості, марксистсько-ленінського світогляду та соціалістичного ставлення до праці, окреслено зв'язки між комуністичним вихованням і розвитком особистості дитини у радянській школі, досліджено вплив тогочасної державної демократизації на реформування духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі. Обґрунтовано засади духовно-морального виховання учнів у педагогічній спадщині вітчизняних учених ХХ ст., охарактеризовано внесок В. Сухомлинського в справу гуманізації духовно-морального виховання молодого покоління.

Розділ охоплює четвертий період (1946–1990 рр.) становлення духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі. Соціально-політичні перетворення в СРСР позначилися на шкільній політиці й системі духовно-морального виховання та зумовили тенденційні зміни у сфері шкільної освіти. Відхід партійних і радянських органів від жорсткого тоталітаризму і певна демократизація суспільства у 1950–1960-х роках позитивно вплинули на зміст духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі. У Законі «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (1958 р.) орієнтиром виховання визначалася людина, в якій повинні гармонійно поєднуватися духовне багатство, моральна чистота і фізична досконалість. Конкретним утіленням названого Закону стала освітня реформа 1959–1965 рр. Здобули право на існування не тільки офіційні педагогічні теорії, а й наукові та методичні розробки науковців і вчителів-практиків, якщо вони не суперечили радянській ідеології. Водночас здійснювався ідеологічний тиск на освіту: у змісті шкільних предметів обов'язково мали братися до уваги рішення партійних з'їздів та постанови державних органів. Моральний кодекс будівника комунізму визначив норми поведінки радянських людей, став програмою виховної роботи (у цьому «зведенні найважливіших норм і загальних принципів комуністичного виховання» пріоритетними були не духовно-моральні якості людини, норми і цінності, а ідеологічно-партійні настанови і принципи у системі моральних цінностей). Встановлено, що з погляду комуністичної моралі, вагомими були такі риси молодого покоління: відданість справі комунізму, виховання радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, сумлінна праця на благо суспільства, турбота про збереження і примноження суспільного достатку, високе усвідомлення громадянського обов'язку, нетерпимість до порушень суспільних інтересів тощо. У 1960–1980-х роках радянська педагогіка зосередилася на розв'язанні проблеми виховання всебічно розвиненої людини.

Визначено, що у програмі «Орієнтовний зміст виховання школярів» (уперше видруковано в 1971 р., перероблено і доповнено у 1976 і 1980 роках) сформульовано вимоги до виховання школярів на різних етапах їхнього вікового розвитку, відображено основні принципи і завдання комуністичного виховання: всебічний гармонійний розвиток особистості учнів у процесі навчання і виховання; зв'язок виховання з життям, із практикою комуністичного будівництва; комуністична ідейність шкільного виховання, суспільно-політична спрямованість процесу виховання; формування потреби працювати, проводити корисні справи на благо суспільства, жити і трудитися по-комуністичному; виховання у колективі й через колектив, у дусі дружби і товарищескості; врахування вікових та

індивідуальних особливостей учнів; повага до особистості дитини і висока вимогливість до неї, опора на позитивне у її поведінці; поєднання керівництва учнями з розвитком їхньої самодіяльності, активності та ініціативності; неперервність, наступність і послідовність процесу виховання дошкільників і школярів молодшого, середнього і старшого віку.

Доведено, що значна увага приділялася методиці виховної роботи в школі. У МНО УРСР було підготовлено Методичний лист на допомогу інспектору школи «Про методику вивчення діяльності школи» (1986 р.), у якому підкреслювалося, що система виховної роботи забезпечує всебічний і гармонійний розвиток учнів. Оцінювання вихованості учнів ґрунтувалося на знанні того, що рівень моральної вихованості школярів має відповідати вимогам комуністичної моралі. Посилилась орієнтація шкільної освіти на національний розвиток. На духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі значно вплинуло зростання самосвідомості українців.

Аналіз наукових досліджень, періодичних видань, архівних документів засвідчує, що видатні представники освіти і культури України активно висвітлювали проблеми духовно-морального виховання дітей. У виборі педагогічних умов становлення духовно-морального виховання дітей, впровадження прогресивних ідей до практики роботи вітчизняної школи вагомою є теоретична спадщина фундаторів духовно-морального виховання в Україні ХХ ст. – Г. Ващенко, В. Зіньківського, І. Огієнка, С. Сірополка, С. Русової, Я. Чепіги. У боротьбі за національну школу українські освітні діячі поєднували свої зусилля і формували теоретичні основи вітчизняної школи, творили систему духовно-морального виховання дітей. Викликають інтерес спроби вітчизняних істориків педагогіки і психології середини ХХ ст. висвітлити стан духовно-морального виховання. Пошуки М. Грищенко, О. Захаренка, Г. Костюка, А. Макаренка, М. Ніжинського, М. Стельмаховича, Б. Ступарика розкривають вплив політико-культурних настанов на поширення ідей духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі.

З аналізу процесів становлення і розвитку української школи ХХ ст. переконуємося, що для створення сучасної виховної системи передові українські педагоги використовували найкращі зразки педагогічної спадщини. В історії філософської думки і педагогічних надбань наявні методологічно цінні положення, які спрямовують сучасні дослідження у сфері духовно-морального виховання дітей. Передусім це твердження про єдність морального і духовного, трудового й естетичного, чуттєвого і раціонального у вихованні, про взаємозв'язок індивідуального і «суспільного» підходів до розв'язання проблем духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі.

Встановлено, що головні ідеї духовно-морального виховання дітей у школі ХХ ст. втілював і розвивав у своїй педагогічній теорії і практиці В. Сухомлинський. Духовність і мораль – соціально-педагогічна основа педагогіки В. Сухомлинського. Програма виховної роботи в Павлівській середній школі розкривала перед школярами ідеал духовно-моральної людини, що був критерієм духовно-морального виховання загалом. Духовно-моральні цінності української культури, до яких В. Сухомлинський повсякчас залучав учнів, ставали індивідуальним надбанням майбутнього громадянина. У сучасній педагогіці не існує розгорнутого проекту творення духовного світу особистості, який був би відповідно інструменталізований, завважував індивідуальні особливості кожного вікового періоду дитини та визначав форми, засоби і методи виховної діяльності. У цьому аспекті праця В. Сухомлинського «Духовний світ школяра» (1976) актуальна і донині.

Наукові твори В. Сухомлинського «Як виховати справжню людину» (опубліковано в 1976 р.), «Хрестоматія з етики» (опубліковано в 1990 р.) присвячені формуванню духовності

особистості засобами морально-етичного виховання та через засвоєння загальнолюдських цінностей. Учений увів етику до структури педагогічної науки, наповнив її педагогічним змістом. Виховний процес вибудовував через прищеплення «культури почуттів», «культури бажань» краси і любові. Створив «філософію для дітей», в основу якої поклав художні мініатюри. У своїх працях велику увагу приділяв проблемам формування духовності, духовної культури, духовного світу, духовно-морального життя дитини, духовно-морального виховання учнів у школі, розробляв морально-етичну проблематику християнської тематики. Аналізував проблеми, які не стали предметом розгляду педагогічної науки, передусім виховання у дітей духовно-моральних цінностей (зокрема, доброти, совісті, усвідомлення своєї провини і необхідності каяття), формування у юнаків і дівчат готовності до створення сім'ї.

З'ясовано, що під впливом демократичних змін у другій половині 1980-х років науковці та педагоги-практики спрямовували свої зусилля на пошук засобів перебудови системи виховання, гуманізації духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі. Дослідники змісту виховного процесу наголошували, що інтернаціональне, патріотичне, розумове, естетичне і фізичне виховання за радянською традицією мали значення настільки, наскільки покращували поведінку, тобто були морально детермінованими. Утім, вони не були самостійним предметом наукового аналізу, а розглядались як загальні компоненти системи морального виховання молодого покоління.

У п'ятому розділі «**Духовно-моральне виховання у школах України (1991–2012 рр.)**» розглянуто нормативно-правове регулювання духовно-морального виховання в Українській державі, визначено зміст і пріоритетні напрями духовно-морального виховання дітей першої чверті ХХІ ст. (виховання гармонійної особистості, формування гуманістичного світогляду, розуміння важливості виховної функції Церкви). Розділ охоплює п'ятий період (з 1991 р.) становлення духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі. Виявлено, що з кінця ХХ ст. до першочергових виховних завдань педагогічної теорії і практики належить виховання духовно-моральної людини – майбутнього громадянина демократичної країни.

Доведено, що ствердження необхідності становлення духовно-морального виховання в особистісно орієнтованій педагогічній парадигмі є новим періодом його розвитку: діяльність сучасної української школи ґрунтується на принципах демократизації, децентралізації, деідеологізації, гуманізації та гуманітаризації освітнього процесу; в освітній процес дійово впроваджуються виховні технології, побудовані на християнських релігійно-етичних засадах

Аналіз офіційних документів показав, що основою опанування навчальних курсів духовно-морального спрямування є державна орієнтація на виховання в українській школі різнобічно й гармонійно розвинених особистостей з патріотичною позицією, широким духовно-культурним світоглядом, підготовлених до активного творчого життя, самореалізації та виконання обов'язків громадянина.

З'ясовано засоби впровадження інноваційної технології духовно-морального виховання дітей у навчально-виховний процес вітчизняної школи. Потенціал цієї технології уможливує втілення індивідуального підходу до кожного учня, планування і прогнозування наслідків виховних впливів на дитину, вибір ефективних методів виховної роботи, об'єктивне оцінювання результативності духовно-морального виховання молодого покоління.

До основних елементів технології духовно-морального виховання відносимо: мету виховної діяльності; завдання, що конкретизують мету; цільову групу виховної діяльності; очікуваний кінцевий результат; критерії, за якими оцінюються результативність й ефективність виховних впливів; зміст виховної діяльності; форми духовно-морального

виховання; методи провадження виховної роботи; часовий проміжок, протягом якого здійснюється виховна робота.

Установлено зв'язок між оновленням змісту духовно-морального виховання, уведенням в освітній процес вітчизняної школи інваріантної і варіативної складових Базового навчального плану (навчальні предмети і курси духовно-морального спрямування) і запитами загальноосвітніх навчальних закладів у розробці, апробації і впровадженні навчальних програм духовно-морального змісту, професійній підготовці вчителя як провідника духовно-морального виховання дітей шкільного віку. Вимоги до професійної підготовки вчителя зумовлені суспільними стратегіями розбудови системи загальної середньої освіти в Україні загалом та специфічними чинниками викладання навчальних предметів духовно-морального змісту. У професійній діяльності вчителя актуалізуються питання взаємодії школи з родинами учнів і релігійними громадами.

Для забезпечення об'єктивних потреб суспільства МОН України ухвалило здійснювати факультативне вивчення християнської етики, інших навчальних предметів духовно-морального спрямування в школах України за вибором батьків учнів. Уведення цих предметів до шкільних програм як альтернативи світському курсу етики стало першим кроком до розв'язання проблеми здобуття учнями світоглядних знань та зближення світської школи і Церкви з метою налагодження співпраці у справі духовно-морального виховання дітей. У процесі впровадження навчальних предметів духовно-морального спрямування «Основи християнської етики», «Християнська етика в українській культурі», «Біблійна історія та християнська етика» до системи варіативної складової шкільної освіти виявилися суперечливими такі чинники: поліконфесійність українського суспільства і водночас превалювання в ньому християнських віросповідань; світська діяльність держави, що спричиняє низку правових перешкод. Навчальні предмети духовно-морального спрямування не охоплюють релігійних обрядів (зокрема, здійснення колективної молитви), не ставлять за мету навчання релігії або атеїзму, залучення до певної конфесії, не нав'язують учням релігійних або атеїстичних думок. Передусім вони слугують підґрунтям усвідомленого вибору дитиною духовних і моральних норм.

Доведено, що навчальні предмети «Основи християнської етики», «Християнська етика в українській культурі», «Біблійна історія та християнська етика» забезпечують випереджальний духовно-моральний розвиток особистості, коли духовні надбання посідають провідне місце порівняно з інтелектуальними здібностями, а останні стають засобом розвитку духовності дитини. Культуровідповідність та полікультурність предметів передбачає засвоєння духовної, моральної і культурної традицій українського народу та шанобливе ставлення до духовних і культурних цінностей інших націй. Системність та інтегративність предметів уможливають наступність і безперервність, постійне ускладнення та урізноманітнення змісту і напрямів розвитку моральних чеснот. Комплексність й інтегрованість предметів сприяють налагодженню міжпредметних зв'язків, використанню набутих вітчизняної і світової педагогіки, взаємодії навчання і виховання, об'єднанню зусиль сім'ї, школи, позашкільних закладів у виховній діяльності. Реалізація цілей і завдань предметів духовно-морального змісту створює передумови для задіяння технології духовно-морального виховання дітей на християнських моральних цінностях, самовизначення кожного учня у системі суспільних взаємин (економічні, соціальні, національні, політичні, культурно-світоглядні, міжособистісні), розвитку духовно-моральної та інтелектуальної особистості, якій притаманні демократична культура, усвідомлення

зв'язку між індивідуальною свободою, правами людини і її громадянською відповідальністю, а також для формування готовності учнів до старанної участі в житті суспільства.

Ефективність різних видів духовно-морального виховання залежить від спрямованості виховного процесу, форм і методів його організації. У початкових класах пріоритетним є використання засобів виховання, які сприяють формуванню творчості, ініціативи, критичного мислення учнів. Чільне місце тут належить формам і методам: бесіді, розповіді, вікторині, конкурсу, рольовій грі, інсценуванню, театральній виставі, добродійній акції тощо. Дбаючи про духовно-моральне виховання підлітків, доцільно залучати їх до проведення інтелектуальних ігор, конкурсів, родинних свят, екскурсій, благодійних акцій тощо. На допомогу дітям старшого шкільного віку стануть диспут, етичний тренінг, духовно-моральна вікторина, моделювання виховних ситуацій, презентація, прес-конференція, інтернет-форум, школа духовного лідера, тематичний діалог, волонтерський рух учнівської молоді й ін.

Результати проведеного дослідження підтвердили правомірність вибраної теми, засвідчили вирішення поставлених завдань і стали підставою до таких **ВИСНОВКІВ**:

1. Здійснено історико-педагогічний аналіз вітчизняних і зарубіжних джерел з проблеми духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі ХХ – першої чверті ХХІ ст. З'ясовано, що духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі, теоретичні, практичні, методичні засади і тенденції його становлення були об'єктом пильної уваги провідних вітчизняних і зарубіжних педагогів, істориків, теоретиків освіти. Для визначення напрямів дослідження духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі розглядалися проблеми українізації шкіл, особливості антирелігійної діяльності радянських дитячих і молодіжних організацій, аналізувалися концепції у сфері шкільної освіти і виховання, висвітлювалися засоби впровадження інноваційної технології духовно-морального виховання дітей в сучасній вітчизняній школі.

Аналіз джерельної бази засвідчив, що відсутні комплексні наукові розробки проблеми духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі ХХ – першої чверті ХХІ ст. У зв'язку з цим у дисертації узагальнено і проаналізовано вітчизняний досвід духовно-морального виховання дітей в історичній ретроспективі, а також осмислено процеси становлення духовно-морального виховання дітей – феномену в історії вітчизняної педагогіки і шкільництва.

2. Уточнено і визначено зміст понять, ключових для вибраної теми: «вітчизняна школа», «духовність», «моральність», «духовно-моральне виховання», «духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі».

Вітчизняна школа – соціальний навчально-виховний інститут, який забезпечує досягнення важливої суспільної мети – формування національно свідомої, гармонійно розвиненої і компетентної особистості.

Духовність – вектор удосконалення особистості дитини в умовах соціальних змін. У цьому контексті духовність є сенсом буття людини, що підносить і спрямовує її на осягнення здобутків культури, формування особистісних цінностей, самовдосконалення, розширення людських можливостей, дає змогу визначити свою світоглядну, громадянську і життєву позиції. Це поняття недостатньо висвітлено в педагогічних дослідженнях, проте широко представлено у шкільній практиці.

Моральність – це орієнтир духовного розвитку людини, етична складова, форма суспільної свідомості, система ідеалів і принципів, поглядів і уявлень, норм і оцінювань, що

регулюють поведінку людини, визначають життєву позицію соціальної спільноти й індивіда, спрямовують діяльність людини відповідно до ієрархії її цінностей.

Духовно-моральне виховання – специфічна сфера педагогічної діяльності з розвитку дитини і спонукання її до творення емоційно-ціннісних засад життя; засіб розвитку духовних і моральних почуттів і якостей (совість, віра, довіра, чуйність, співчуття, чесність), утвердження духовно-моральної позиції (здатність до розрізнення добра і зла, готовність до життєвих випробувань) та цілеспрямованого формування особистості (внутрішні настанови, принципи, що визначають поведінку, духовні якості й інтелектуальну сферу). Духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі – цілеспрямований та систематичний вплив на свідомість, почуття та поведінку дитини завдяки створенню духовних, матеріальних, організаційних педагогічних умов; цілеспрямоване формування духовно-моральної свідомості учнів засобами навчальних предметів чи факультативних курсів духовно-морального спрямування.

Новітній зміст духовно-морального виховання – це науково обґрунтована система християнських моральних і національних цінностей та відповідна сукупність християнських моральних чеснот особистості дитини, що вирізняють її ставлення до релігійних і світоглядних переконань інших людей, здатність до співіснування в поліконфесійному українському суспільстві. Духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі підпорядковується загальній меті, яку усвідомлюють педагоги і вихованці. Зміст й організація духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі визначаються його метою як очікуваним кінцевим результатом. Головна мета духовно-морального виховання конкретизується з огляду на національне й релігійне середовище, соціально-економічні й культурно-побутові умови, особливості виховального довкілля дитини, специфіку навчально-виховного закладу та наявні матеріально-технічні засоби здійснення духовно-морального виховання. Рівень вихованості особистості проектується відповідно до наміченої перспективи.

З'ясовано, що у період становлення і розвитку вітчизняної школи (початок ХХ ст.) існував неподільний зв'язок духовного і морального виховання на засадах християнської етики. Теорія духовно-морального виховання передбачала формування християнського світогляду, гуманних рис людини, залучення молоді до активної добродійної діяльності. Сутність виховного процесу полягала в опануванні морально-етичних норм на релігійних засадах. Підвищення моральності особистості трактувалось як неперервний процес виховання упродовж усього життя людини.

Аналіз діяльності вітчизняних учених, суспільних діячів, педагогічної громадськості засвідчує їхню одностайність у поглядах на духовно-моральне виховання дітей, зокрема: а) стимулювання процесів культурного відродження України. Їх наслідком стало утвердження ідеології боротьби українського народу за свої громадянські права і національні інтереси; б) збагачення вітчизняної освіти ефективними засобами навчальної праці. Визначальною з-поміж них є цілеспрямована навчально-виховна діяльність у різних гуртках, секціях, філіях, читальнях задля підготовки молоді до життя; в) організація з'їздів, науково-методичних конференцій, зібрань. Здобутком цього напряму стали нові наукові підходи до розгляду актуальних проблем навчання і виховання молодого покоління; г) створення соціокультурних передумов для розвитку системи національної освіти, відкриття українських освітніх закладів (гімназії, учительські курси, фахові школи). Передбачалося провадити духовно-моральне виховання на засадах духовної спадщини українського народу та приписах християнської моралі.

3. З'ясовано, що на періодизацію становлення духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі ХХ – першої чверті ХХІ ст. має істотний вплив колишня суспільно-політична ідеологія в СРСР. Передусім це пов'язано з суспільними процесами і тим типом історичного мислення, який ґрунтувався на концепціях суспільно-економічних формацій і термінології марксистського дискурсу (клас, класова боротьба, криза, еволюційна ситуація тощо). У дослідженні процесів становлення духовно-морального виховання дітей ми спиралися на загальну періодизацію розвитку педагогічної думки в Україні, розроблену дійсним членом НАПН України О. Сухомлинською, а також брали до уваги критерії суспільно-політичного, соціально-економічного, соціокультурного розвитку українського суспільства. Дослідження освітньо-педагогічних детермінант (стан освіти і школи, специфіка освітніх парадигм і концепцій, особливості розвитку педагогічної думки тощо) стало нам підставою до розробки авторської періодизації становлення духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі.

Виокремлено й обґрунтовано п'ять періодів становлення духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі ХХ – першої чверті ХХІ ст. У межах кожного періоду виділено два етапи. Перший період (1900–1919 рр.) – становлення духовно-морального виховання в умовах відродження української державності й вітчизняної школи. Перший етап (1900–1916 рр.) цього періоду – тенденції покращення соціокультурних умов відродження вітчизняної школи, становлення духовно-морального виховання на засадах християнських цінностей. Другий етап (1917–1919 рр.) – національне становлення духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі.

Визначено, що виховання у навчальних закладах здійснювалося на духовно-моральній основі. При цьому зберігались узвичаєні порядки, устрій школи, церковні свята, урочистості, традиційні християнські заходи у позаурочний і позашкільний час. Прикметним для духовно-морального виховання дітей було його національне обрамлення. Завдяки духовно-моральному вихованню в учнів формувалися наукові й релігійні світоглядні орієнтації, високі моральні риси і християнські цінності, а головне – дітям прищеплювалася національна ідея. Визначальними для пори національно-визвольних змагань українців другого етапу становлення духовно-морального виховання дітей є доволі обачні й поступові перетворення у сфері освіти, а також залучення громадськості до розв'язання проблем школи. Освітня політика українських урядів ґрунтувалася на тенденціях узгодження світського і релігійного підходів до духовно-морального виховання дітей. Школа проголошувалася світським закладом, проте офіційно не відокремлювалася від Церкви. Світські й церковні навчальні заклади співіснували впродовж усієї доби новітньої української революції і були правомочними.

Виявлено демократичні ухилення духовно-морального виховання дітей у загальноосвітній школі УНР: вивчення навчальних предметів духовно-морального спрямування вважалося необов'язковим; право визначати зміст, форми і методи духовно-морального виховання дітей надавалося батькам. Утім, визнавалося неодмінним викладання предметів релігійного циклу в навчальних закладах різного типу. До навчальних планів вводилося вивчення предметів «Закон Божий» і «Богослів'я».

Другий період (1920–1932 рр.) – формування національно-патріотичного виховного ідеалу в умовах українізації освіти. Перший етап (1920–1923 рр.) – становлення духовно-морального виховання на засадах марксистської методології. Другий етап (1924–1932 рр.) – безрелігійний і антирелігійний розвиток української школи, створення нової національної

системи освіти на демократичних і педоцентричних началах, цільове керування процесами українізації школи і духовно-морального виховання дітей. Виявлено, що у часи воєнного комунізму та непу значна увага приділялася становленню національної школи та українізації змісту навчання, переходу до єдиної трудової школи як основного і єдиного типу середнього загальноосвітнього закладу, спрямуванню школи на виховання особистості, котра відтворюватиме цінності національної і загальнолюдської культур у саморозвитку і моральній саморегуляції життєдіяльності.

Специфіка цього періоду полягає у ліквідації неписьменності та поширенні масового початкового навчання, українізації та секуляризації освіти, значній диверсифікації форм і напрямів навчально-виховного процесу, підпорядкуванні освітньої парадигми програмам соціального поступу, становленні прогресивних педагогічних шкіл у навчанні і вихованні школярів.

Третій період (1933–1945 рр.) – повна й остаточна уніфікація української освіти згідно з єдиними державними стандартами. Перший етап (1933–1940 рр.) – заборона української школи та заміна її російськомовною, упровадження радянської методології духовно-морального виховання в школі. Другий етап (1941–1945 рр.) – послаблення антирелігійної пропаганди, тісна співпраця громадських і церковних організацій, активна діяльність молодіжних об'єднань і товариств на засадах християнської моралі, активізація духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі. З'ясовано, що тогочасна науково-педагогічна думка була виразником офіційних ідеологічних догм. Протягом 1930–1940-х років на функціонування народної освіти в Україні впливали педагогічні технології стандартизованого навчання. Сформована система шкільної освіти забезпечувала достатній рівень підготовки фахівців для задоволення потреб народного господарства, але не мала змоги здійснювати інноваційний пошук.

Визначено, що з реформуванням освітньої галузі докорінно змінилося духовно-моральне виховання дітей у школі. Згідно із законодавчими положеннями радянської влади, Церква відокремлювалася від держави, а школа від Церкви. Декларування свободи совісті радянських громадян виявилось насаджуванням атеїстичних поглядів у формі жорсткої антирелігійної пропаганди. Держава визначала напрями розвитку шкільної освіти з огляду на політичні й соціальні завдання, до яких належало протиборство з релігією як ворожою ідеологією та духовенством як контрреволюційним чинником. Школа перетворилася спочатку на безрелігійну, світську, а згодом – на войовничо-безвірницький, антирелігійний навчальний заклад. Зміст навчально-виховних курсів розроблявся на науковій основі та не передбачав релігійної проблематики. Упроваджувалися альтернативні підходи до справи духовно-морального виховання дітей, зі шкільних програм вилучалися предмети духовно-морального змісту. Атеїстичне виховання учнівства як альтернатива духовно-моральному виявлялося в позаурочній і позашкільній роботі. Наразі на західноукраїнських землях повноцінно функціонувала система духовно-морального виховання в навчально-виховних закладах. На засадах християнської моралі й національних вартостей співпрацювали громадські та церковні організації, активно діяли молодіжні об'єднання і товариства.

Четвертий період (1946–1990 рр.) – тенденції становлення духовно-морального виховання в умовах відродження вітчизняної школи та впровадження альтернативних підходів до духовно-морального виховання в школах України. Перший етап (1946–1961 рр.) – відбудова системи освіти в Україні (відкриття нових типів навчальних закладів – шкіл робітничої і сільської молоді, шкіл-інтернатів тощо), введення роздільного навчання

хлопчиків і дівчаток (до 1954 р.) та обов'язкової восьмирічної освіти. Другий етап (1962–1990 рр.) – розбудовування соціалістичного за змістом і національного за формою культурно-освітнього простору, часткова демократизація і десталінізація суспільного життя.

З'ясовано, що з 1946 р. – до кінця 1980-х років використовувалися насильницькі методи впровадження антирелігійної пропаганди до системи навчально-виховної роботи закладів шкільної освіти. Атеїстичне виховання учнів, яке охопило всі ступені школи й ланки навчально-виховного процесу, здійснювалося в різноманітних формах і було переважно примусовим. Визначено, що з розвитком педагогічної науки загострилися суперечності між виховними можливостями етнопедагогіки, рідної мови та незадовільним їх використанням у науковій теорії і методиці родинно-шкільного виховання, виховній роботі школи, практиці сімейного виховання дітей, процесах педагогізації батьків.

П'ятий період (з 1991 р.) вирізняється якісними змінами в теорії і практиці духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі. Перший етап (1991–2005 рр.) – інтенсивне розроблення і ухвалення законодавчих і нормативних документів. Другий етап (з 2006 р.) – упровадження до шкільної практики Концепції духовно-морального виховання молодого покоління, розроблення навчально-методичних комплектів духовно-морального змісту.

4. Виявлено і розкрито політичні, суспільно-економічні, культурно-освітні, психолого-педагогічні засади та чинники, які істотно впливали на духовно-моральне виховання дітей та приводили до змін у його меті, завданнях, змісті, формах і методах. Означено провідні тенденції становлення духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі ХХ – першої чверті ХХІ ст. Так, проаналізовано особливості становлення вітчизняної школи на початку ХХ ст., що дало змогу стверджувати про її позитивний вплив на духовно-моральне виховання дітей через використання педагогами дійових форм роботи задля забезпечення ефективності виховного процесу та посилення ролі сім'ї як осередку становлення особистості, активізації виховної діяльності батьків (материнське виховання, «родинні літописи» тощо).

З'ясовано, що на початку ХХ ст. Церква надавала великої ваги духовному оздоровленню українців. Педагогічну роботу духовенства обґрунтовано відповідно до базисних ідей духовно-морального виховання дітей (християнське вчення – світоглядна підвалина теорії духовно-морального виховання; праця над духовним самовдосконаленням – засіб духовно-морального виховання). На підставі вивчення педагогічної спадщини служителів Церкви та архівних документів доходимо висновку, що духовно-моральне виховання дітей у першій чверті ХХ ст. здійснювалося без адміністративного тиску і було результативним. У житті українського народу радянської доби відбулися кардинальні зміни, що згубно позначилися на його свідомості й світосприйнятті, спричинили до зміщення ціннісних орієнтирів та призвели до втрати національного коріння. Значно слабшою стала духовна спадкоємність родинних поколінь, зросли тенденції маргіналізації населення, відчуження молоді від народних традицій. В умовах обмеження впливу Церкви на духовно-моральне виховання дітей, приниження ролі родини у вихованні молодого покоління формувався своєрідний менталітет «радянської людини», для якої життя в тоталітарній державі було «природним» середовищем. Під час Великої Вітчизняної війни суперечливо проявилися такі ментальні характеристики українського народу, як соціальний фаталізм та утримання від участі у розв'язанні соціально-політичних проблем. Найважливішою складовою формування картини світу радянської людини було устремління у майбутнє з настановою на повний розрив з минулим, із релігійною традицією, з історією. Встановлено, що духовно-моральному вихованню школярів у періоди 1920–1932 рр. та 1933–1945 рр.

бракувало змістового наповнення. Ідеї народності, духовності й християнства не сприймалися ідеологічною, політичною та економічною реальністю, що негативно вплинуло на становлення духовно-морального виховання дітей у школі.

Визначено, що за панування командно-адміністративної системи соціальна роль виховання розглядалась у тісному зв'язку з планами ідеологічної роботи. Радянська педагогіка переймалася розробкою питань формування цінностей колективної людини, виховання у молодого покоління основ марксистсько-ленінського світогляду, високої ідейності й відданості комунізму. Першочерговим завданням педагогічної науки було обґрунтування і конкретизування настанов соціалістичного виховання. Задля його виконання тогочасні науковці мусили дотримуватись ідеології радянської педагогіки. З часом стало очевидним, що не існує достатньої альтернативи всебічному і гармонійному вихованню особистості. Виховання особистості в новітній українській школі полягає у забезпеченні розумового, морального, емоційного і фізичного розвитку, розкритті творчих можливостей людини, формуванні гуманістичного ставлення до світу і соціального середовища, створення умов для розкриття індивідуальності дитини з огляду на її вікові особливості й ін. У сучасному громадянському суспільстві гуманістична мораль як форма суспільної свідомості перемишується з цінностями християнської етики. Більшість теперішніх науковців переконані, що використання в навчально-виховному процесі педагогічних можливостей релігійної традиції дасть змогу посилити духовно-моральне виховання українських школярів.

5. Окреслено зміст, принципи і методи духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі. За індикатор часових змін узято історію розвитку української духовності, процеси духовно-морального виховання дітей в єдності з історією і розвитком вітчизняної школи й педагогічної освіти. Звідси духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі розглядаємо як цілеспрямоване створення педагогічних умов – духовних, матеріальних, організаційних – для розвитку особистості дитини. Духовні умови визначаються релігійними, політичними й економічними формами суспільної свідомості. Матеріальні умови пов'язані з соціальним середовищем, системою соціально-економічних відносин сучасного суспільства та інституціоналізованою системою шкільної освіти й виховання дітей. Організаційні умови передбачають наявність процесів упровадження інноваційної технології духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі.

Визначено основні принципи інноваційної технології духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі: доступність і зрозумілість навчання, свідомість й активність учнів, наочність, науковість (здобутки психолого-педагогічної, теолого-філософської наук), систематичність і послідовність, зв'язок навчання і виховання з життям, особистісно орієнтований підхід до учнів, емоційність навчання, цілеспрямованість, комплексність у вихованні (на християнських духовно-моральних цінностях), виховання особистості працею та у колективі, суміщення педагогічного керівництва вихованням з ініціативою і самодіяльністю учнів, поєднання поваги до особистості вихованця з розумною вимогливістю до нього, нерозривність педагогічних вимог сім'ї, школи й громадськості, народність, природовідповідність, культуровідповідність, гуманістичність, демократизм, національне самоусвідомлення. Також застосовуються спеціальні принципи, а саме: геоцентризму, міжконфесійності, біблійної основи навчання, добровільності вибору навчального курсу, толерантності до віросповідання інших людей. На цих засадах розробляється зміст, визначаються завдання, вибираються форми і методи духовно-морального виховання

(пояснення, розповідь, бесіда, дискусія, робота з підручником, дидактична гра, демонстрування та ілюстрування, самостійне спостереження тощо).

6. Головні ідеї духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі ХХ ст. утілює і розвинув у педагогічній теорії і практиці видатний учений-гуманіст В. Сухомлинський. Філософія зрощення духовної людини стала основою науки українського педагога про виховання і навчання молодого покоління, а також ціннісним підґрунтям його педагогічної творчості. Програма виховної роботи в школі, на думку вченого, має розкривати перед школярем той духовно-моральний ідеал, який у скарбниці духовних цінностей суспільства є критерієм духовно-морального виховання. Духовно-моральні надбання суспільства, до яких учитель залучає школярів, стають індивідуальним здобутком кожного з них. В. Сухомлинський теоретично обґрунтував і практично реалізував ефективну модель духовно-морального розвитку особистості. Головним для педагога було визначити і втілити зміст, оптимальні форми і методи духовно-морального виховання дітей в школі. Учений пов'язував духовно-моральне виховання особистості з її розумовим розвитком, оскільки духовно-моральні утворення, які за своєю природою є емоційно-оцінними, завжди поєднують у собі пізнавальну складову. Український педагог схарактеризував важливі норми моральності, як-от: плекання в собі добра, правди, честі, духовної краси, гідності, доблесті; творення добрих справ, учинків; протистояння злу, неправді, безчестю, потворності; викриття моральної безхребетності, безпринципності, егоїзму, пристосуванства. Засвоєння учнем моральних вимог і правил В. Сухомлинський називав азбукою самопізнання і самоствердження вихованця, духовним розвитком особистості.

В. Сухомлинський звертав пильну увагу на основні джерела духовно-морального виховання особистості: моральні, трудові, творчі взаємини у колективі, слово вихователя, передача молодому поколінню етичних цінностей, середовище, яке дає дитині наочні уроки, що розкривають зміст моральних понять. Виховний задум, на думку педагога, має здійснюватися завдяки активній діяльності учнів. Вихованець здатний не лише демонструвати зразки духовно-морального життя, а й позиціонувати себе як суб'єкта суспільно значущої дії. В. Сухомлинський наголошував, що кожна виховна справа повинна стати суттю духовного життя школярів. Застерігав від вияву псевдотурботи про моральність дитини, яка не передбачає індивідуально спрямованої роботи з вихованцем, з його емоційно-почуттєвою сферою. Істотним засобом самоствердження, духовного розвитку особи педагог уважав працю, яка виховує моральні почуття, формує волю вихованця до творення кращого суспільства.

Духовно-моральне виховання дітей, на думку В. Сухомлинського, – це втілення педагогічних ідей, поглядів, переконань у людські взаємини, вчинки, поведінку та передача інтелектуальних, моральних, естетичних багатств людства від особистості вчителя до особистості учня, основою яких мають бути людяність, чуйність, душевність, вимогливість. Звіряючи внутрішній світ людини з ідеалами духовної культури минулих поколінь, В. Сухомлинський наповнював новим смислом поняття «людина», «школа». За його переконанням, місія школи (за спільної та узгодженої діяльності педагога, батьків і дитини) полягає в тому, щоб виховати людину, одухотворену життєвим ідеалом.

7. Аналіз практики роботи сучасної вітчизняної школи з упровадження технологій духовно-морального виховання учнів засобами предметів духовно-морального спрямування дав змогу вирізнити його організаційно-педагогічні проблеми, а саме: відсутність стійкої громадянської позиції щодо перспективи духовно-морального виховання учнів, що

призводить до фрагментарного й стихійного введення до шкільної практики релігійних ініціатив представників різних конфесій; незначне використання практично цінного діяльнісного підходу в процесі викладання курсів духовно-морального спрямування.

З 1990-х років методологічні підходи до розв'язання проблем духовно-морального виховання молодого покоління ґрунтуються на історико-культурних, християнських, соціально-етнічних цінностях. Завданням вітчизняної педагогіки є виховання морально відповідального, духовно піднесеного громадянина, котрий переконаний, що нормою життя у суспільстві має бути неухильне дотримання людських чеснот і вимог християнської етики. Для досягнення цієї мети до шкільної практики впроваджуються варіативні курси духовно-морального спрямування та навчальні предмети духовно-морального змісту – «Основи християнської етики», «Християнська етика в українській культурі», «Християнська етика та Біблійна історія», «Розмаїття релігій і культур світу», «Історія релігій», «Історія релігій світу і духовна культура», «Історія світових релігій», «Основи православної культури», «Християнська етика», «Християнська культура», «Етика: духовні засади», «Біблійна історія та християнська етика», «Психологія духовного розвитку», «Православна етика», «Добротолубіє», «Основи релігієзнавства», «Цікава Біблія». Як наслідок, осучаснюються зміст і засоби духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі.

Наукове дослідження уможливило досягнення його мети і вирішення поставлених завдань. За аналізом становлення духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі у визначених хронологічних межах виявлено перспективні напрями вдосконалення системи виховної роботи в теперішньому українському шкільництві. Серед них – дослідження змісту навчально-методичної і термінологічної бази духовно-морального виховання дітей; здійснення порівняльного аналізу змісту виховної роботи в навчальних і позашкільних закладах різних регіонів України в різні періоди становлення духовно-морального виховання дітей, з'ясування принципів, змісту, форм і методів духовно-морального виховання дітей у різних типах навчально-виховних закладів; висвітлення діяльності молодіжних, громадських і державних організацій у сфері духовно-морального виховання на сучасному етапі; пошук способів упровадження історико-освітнього досвіду духовно-морального виховання дітей у позашкільній, професійній і вищій освіті; розроблення методики вивчення предметів духовно-морального спрямування в умовах поліконфесійності українського соціуму.

Проведене дослідження не вичерпує усієї повноти поставленої проблеми. Необхідно повніше проаналізувати особливості духовно-морального виховання дітей в різних регіонах України, несхожих за етнічним складом населення, та в освітніх закладах усіляких типів, глибше дослідити внесок «напівзабутих» педагогів, діячів освіти і культури минулого у теорію і практику духовно-морального виховання молодого покоління.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Сіданіч І. Л. Духовно-моральне виховання дітей в історії педагогіки та вітчизняної школи : монографія / І. Л. Сіданіч, О. П. Кислашко. — К. : Дорадо-Друк, 2012. — 496 с.
2. Сіданіч І. Л. Духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі (XX – початок XXI ст.) : монографія / І. Л. Сіданіч ; за ред. М. Б. Євтуха ; НАПН України, УН-т менедж. освіти. — К. : Інтерсервіс, 2013. — 464 с.

Програми, посібники і підручники

3. Сіданіч І. Християнська етика в українській культурі: навч. програма для учнів 1–4 кл. / І. Сіданіч, Б. Огульчанський, Е. Белкіна, Л. Чернуха. — К. : Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка, 2007. — 28 с.
4. Сіданіч І. Л. Дорога Доброчинності: навч. посіб. для учнів 3 кл. загальноосвіт. навч. закл. / І. Сіданіч, Б. Огульчанський. — К. : Навч. кн., 2007. — 124 с.
5. Сіданіч І. Л. Дорога Доброчинності: робоч. зош. для учнів 3 кл. загальноосвіт. навч. закл. / І. Сіданіч, Б. Огульчанський. — К. : Навч. кн., 2007. — 52 с.
6. Сіданіч І. Л. Навчання християнської етики у 3 класі: метод. поради до навч. посіб. «Дорога Доброчинності» / І. Сіданіч, Б. Огульчанський. — К. : Навч. кн., 2007. — 96 с.
7. Сіданіч І. Вчимося мудрості: підручник для учнів 4 кл. / І. Сіданіч, І. Гнатів, М. Влад. — Чернівці : Місто, 2011. — 98 с.
8. Сіданіч І. Вчимося мудрості: хрестоматія для учнів 4 кл. / І. Сіданіч, І. Гнатів, М. Влад. — Чернівці : Місто, 2011. — 208 с.
9. Сіданіч І. Вчимося мудрості: робоч. зош. для учнів 4 кл. / І. Сіданіч, І. Гнатів, М. Влад. — Чернівці : Місто, 2011. — 98 с.
10. Сіданіч І. Л. Основи християнської етики: посіб. для вчителів, учнів 5 кл. / І. Сіданіч, І. Гнатів, М. Влад. — Чернівці : Місто, 2010. — 150 с.
11. Сіданіч І. Л. Основи християнської етики: посіб. для вчителів, учнів 6 кл. / І. Сіданіч, І. Гнатів, М. Влад. — Чернівці : Місто, 2010. — 145 с.
12. Сіданіч І. Л. Основи християнської етики: посіб. для вчителів, учнів 7 кл. / І. Сіданіч, І. Гнатів, М. Влад. — Чернівці : Місто, 2010. — 164 с.
13. Сіданіч І. Л. Основи християнської етики: посіб. для вчителів, учнів 8 кл. / І. Сіданіч, І. Гнатів, М. Влад. — Чернівці : Місто, 2010. — 128 с.
14. Сіданіч І. Л. Основи християнської етики: посіб. для вчителів, учнів 9 кл. / І. Сіданіч, І. Гнатів, М. Влад. — Чернівці : Місто, 2010. — 168 с.
15. Сіданіч І. Л. Основи християнської етики: посіб. для вчителів, учнів 10 кл. / І. Сіданіч, І. Гнатів, М. Влад. — Чернівці : Місто, 2011. — 160 с.
16. Сіданіч І. Л. Божі Заповіді — моральний дороговказ для людини: навч.-метод. посіб. / І. Л. Сіданіч, О. П. Кислашко. — К. : Грамота, 2011. — 200 с.
17. Сіданіч І. Л. Релігієзнавство. Кредитно-модульна система навчання: підручник / І. Л. Сіданіч, Я. Я. Черненко, В. Ю. Лешан ; за ред. Я. Я. Черненського. — Л. : НСДУАД, 2012. — 528 с.
18. Сіданіч І. Л. Збірник нормативно-правових документів і навчальних програм щодо запровадження предметів духовно-морального спрямування в систему освіти України: метод. посіб. для пед. прац. освіти / за заг. ред. О. Б. Жебровського. — К. : УМО НАПН України, 2012. — 180 с.
19. Сіданіч І. Л. Основи християнського світогляду і моралі. Біблійна історія та християнська етика: навч.-метод. посіб. / І. Л. Сіданіч, О. П. Кислашко. — К. : Грамота, 2013. — 300 с.
20. Сіданіч І. Л. Дитина: програма виховання і навчання дітей від двох до семи років / І. Л. Сіданіч, В. У. Кузьменко [та ін.]. — К. : Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка, 2012. — 490 с.
21. Сіданіч І. Л. Основи християнської етики : навчальна програма для учнів 1–4 кл. / І. Сіданіч, М. Влад, О. Огірко [та ін.]. — К. : Літера ЛТД, 2011. — 28 с.

22. Сіданіч І. Л. Навчальна програма підготовки вчителів з курсів духовно-морального спрямування в системі інститутів післядипломної педагогічної освіти України (на основі християнського віровчення) / І. Л. Сіданіч, М. Влад, О. Огірко [та ін.]. — К. : УМО НАПН України, 2013. — 160 с.

Статті у наукових фахових виданнях України

23. Сіданіч І. Л. Духовність і моральність: феноменологічні аспекти в історії вітчизняної освіти / І. Л. Сіданіч // Вісник післядипломної освіти: зб. наук. пр. / Ун-т менедж. освіти НАПН України ; редкол. : О. Л. Ануфрієва [та ін.]. — К. : АТОПОЛ, 2012. — С. 116–128.

24. Сіданіч І. Л. Сутність духовно-морального виховання дітей у вітчизняній педагогічній думці на початку ХХ століття [електронний журнал] «Теорія і методика управління освітою» / І. Л. Сіданіч. — 2012. — № 9. — 25 с. — Режим доступу : <http://umo.edu.ua/katalog/517-elektronne-naukove-fahove-vydannja-qteorija-ta-metodyka-upravlinnja-osvitojuq-vypusk-9-2012>

25. Сіданіч І. Л. Історіографія проблеми духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі ХХ століття / І. Л. Сіданіч // Духовність особистості: методологія, теорія і практика: зб. наук. пр. / голов. ред. Г. П. Шевченко. — Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2013. — Вип. 1(54). — С. 178–196.

26. Сіданіч І. Л. Особливості формування змісту духовно-морального виховання дітей у період розбудови системи шкільної освіти в Українській соціалістичній радянській республіці (1917–1930) [електронний журнал] «Теорія і методика управління освітою» / І. Л. Сіданіч. — 2013. — № 10. — 23 с. — Режим доступу : <http://umo.edu.ua/katalog/517-elektronne-naukove-fahove-vydannja-qteorija-ta-metodyka-upravlinnja-osvitojuq-vypusk-10-2013>

27. Сіданіч І. Л. Духовно-моральні засади педагогічного спілкування у вітчизняній школі ХХІ ст. / І. Л. Сіданіч // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова : зб. наук. пр. ; за наук. ред. В. І. Бондаря. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. — Вип. 21. — С. 159–165. — (Серія 17: Теорія і практика навчання та виховання).

28. Сіданіч І. Л. Культурно-просвітницька діяльність церкви як чинник духовно-морального виховання дітей на початку ХХ ст. / І. Л. Сіданіч // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова : зб. наук. пр. ; за наук. ред. В. І. Бондаря. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. — Вип. 23. — С. 148–154. — (Серія 17: Теорія і практика навчання та виховання).

29. Сіданіч І. Л. Особливості вибору і впровадження навчальних дисциплін духовно-морального спрямування в історії вітчизняної демократичної школи / І. Л. Сіданіч // Нові технології навчання : наук.-метод. зб. / Ін-т інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. — К., 2013. — Вип. 75. — С. 163–168.

30. Сіданіч І. Л. Правове регулювання духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі / І. Л. Сіданіч // Вісник післядипломної освіти : зб. наук. пр. / Ун-т менедж. освіти НАПН України ; редкол. : О. Л. Ануфрієва [та ін.]. — К. : АТОПОЛ, 2013. — С. 214–222.

31. Сіданіч І. Л. Особливості викладання предметів духовно-морального спрямування в сучасній вітчизняній школі / Ірина Леонідівна Сіданіч // Проблеми сучасної пед. освіти : зб. ст. / РВНЗ «Крим. гуманіт. ун-т». — Ялта : РВВ КГУ, 2013. — Вип. 41, ч. 1. — С. 277–284. — (Серія «Педагогіка і психологія»).

32. Сіданіч І. Л. Духовне здоров'я як складова духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі / І. Л. Сіданіч // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди»: зб. наук. пр. — Переяслав-Хмельницький, 2013. — Вип. 30. — С. 262–267. — (Серія «Педагогічні науки»).

33. Сіданіч І. Л. Ідеї духовно-морального виховання дітей у поглядах сучасних учених на педагогіку В. О. Сухомлинського / І. Л. Сіданіч // Наукові записки / Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. Володимира Винниченка. — К. : Імекс-ЛТД, 2013. — Вип. 123, т. 1. — С. 287–292. — (Серія «Педагогічні науки»).

34. Сіданіч І. Л. Духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі в контексті суспільно-політичного життя країни (друга половина ХХ століття) / І. Л. Сіданіч // Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка: зб. наук. пр.; редкол.: В. О. Огнев'юк, Л. Л. Хоружа [та ін.]. — К. : Університет, 2013. — № 20. — С. 8–12.

35. Сіданіч І. Л. Актуальні проблеми духовно-морального виховання студентської молоді / І. Л. Сіданіч // Наукові записки / Нац. ун-т «Острозька академія». — Острог, 2013. — Вип. 23. — С. 233–241. — (Серія «Психологія і педагогіка»).

36. Сіданіч І. Л. Педагогічна практика організації духовно-морального виховання дітей у радянській школі / І. Л. Сіданіч // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди». — К. : Гнозис, 2013. — Дод. 1, вип. 29, т. 5: Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання. — С. 286–291.

37. Сіданіч І. Л. Теоретико-педагогічні аспекти духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі ХХ століття / І. Л. Сіданіч // Духовність особистості: методологія, теорія і практика: зб. наук. пр. / голов. ред. Г. П. Шевченко. — Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2013. — Вип. 5(58). — С. 186–198.

38. Сіданіч І. Л. Теоретико-методологічні аспекти духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі ХХ ст. / І. Л. Сіданіч // Наукові записки: зб. наук. ст. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К., 2013. — Вип. СХІV (114). — С. 182–188. — (Серія «Педагогічні та історичні науки»).

39. Сіданіч І. Л. Духовно-моральне виховання дітей як педагогічна проблема / І. Л. Сіданіч // Комп'ютерно-інтегровані технології: освіта, наука, виробництво. — 2013. — № 13. — С. 147–154.

40. Сіданіч І. Л. Педагогічні аспекти духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі ХХ ст. [електронний журнал] «Теорія і методика управління освітою» / І. Л. Сіданіч. — 2013. — № 10. — 23 с. — Режим доступу: <http://umo.edu.ua/catalog/517-elektronne-naukove-fahove-vydannja-qteorija-ta-metodyka-upravlinnja-osvitojuq-vypusk-12-2013>

41. Сіданіч І. Л. Духовне здоров'я як педагогічна проблема / Ірина Леонідівна Сіданіч // Проблеми сучасної педагогічної освіти: зб. ст. / ДВНЗ «Крим. гуманіт. ун-т». — Ялта: РВВ КГУ, 2013. — Вип. 41, ч. 4. — С. 213–221. — (Серія «Педагогіка і психологія»).

42. Сіданіч І. Л. Проблеми духовно-морального виховання студентської молоді у вищій школі / І. Л. Сіданіч, Є. Р. Чернишова // Наукові записки: зб. наук. ст. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К., 2013. — Вип. СХІІ (112). — С. 198–208. — (Серія «Педагогічні та історичні науки»).

43. Сіданіч І. Л. Етапи розвитку духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі (ХХ – перша чверть ХХІ століття) / І. Л. Сіданіч // Духовність особистості: методологія, теорія і практика: зб. наук. пр. / голов. ред. Г. П. Шевченко. — Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2014. — Вип. 1(60) — С. 160–172.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав

44. Sidanich I. L. Christian bases of spiritual and moral children upbringing in the history of the ukrainian school / Iryna Leonidivna Sidanich // European Applied Sciences is an international, German/ English / Russian language, peer-reviewed journal and is published monthly. — 2013. — # 6 (June) Volume 1. — S. 101.
45. Сиданич И. Л. Духовное здоровье как педагогическая проблема / И. Л. Сиданич // Образование. Наука. Научные кадры. — 2013. — №6. — С.140–142.
46. Сиданич И. Л. Проблема духовно-нравственного воспитания детей в украинской школе / И. Л. Сиданич // Вестник Московского университета МВД России. — 2013. — № 11. — С. 228–230.
47. Сиданич И. Л. Правовое регулирование духовно-нравственного воспитания детей в украинской школе / И. Л. Сиданич // Сборник материалов Всероссийской науч.-практ. конф. / Московский гос. пед. ун-т. — М. : ГБОУ ВПО МГПУ, 2013. — С. 166–171.
48. Сиданич И. Л. Курсы духовно-морального направления в современной украинской школе / И. Л. Сиданич // Сборник материалов V Городской науч.-практ. конф. / Московский гос. пед. ун-т. — М. : ГБОУ ВПО МГПУ, 2014. — С. 49–52.

**Опубліковані праці, які додатково відображають
наукові результати дисертації**

49. Сіданіч І. Л. Дохристиянські вірування на території України / І. Л. Сіданіч, Я. Я. Черненко // Директор школи. — 2008. — № 9(103). — С. 3–8.
50. Сіданіч І. Л. Київська церква в унії з Римом / І. Л. Сіданіч, Я. Я. Черненко // Директор школи. Україна. — 2008. — № 10(104). — С. 24–30.
51. Сіданіч І. Л. Педагогічний експеримент з вивчення курсу «Християнська етика в українській культурі» / І. Л. Сіданіч, Е. В. Белкіна // Директор школи. — 2008. — № 10(104). — С. 9–15.
52. Сіданіч І. Л. Педагогічна просвіта батьків із християнського виховання дітей / І. Л. Сіданіч // Директор школи. — 2009. — № 3(109). — С. 6–18.
53. Сіданіч І. Л. Педагогічні умови впровадження варіативного курсу «Основи християнської етики» в шкільну практику / І. Л. Сіданіч // Зб. наук. пр. Міжнар. академії розвитку людини. — Львів, 2010. — С. 26–33.
54. Сіданіч І. Л. Навчально-методичне забезпечення викладання предметів морально-етичного змісту у початковій школі / І. Л. Сіданіч // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. / Ін-т проблем виховання НАПН України. — К., 2009. — Вип. 1. — С. 99–106.
55. Сіданіч І. Формування моральних цінностей у майбутніх учителів початкових класів засобом моделювання педагогічних ситуацій / І. Сіданіч, О. Стужина, К. Волинець // Наукові пошуки майбутніх викладачів вищої школи : зб. наук. пр. / Київський ун-т ім. Бориса Грінченка. — К. : Вітас ЛТД, 2011. — С. 68–72.
56. Сіданіч І. Л. Сучасний стан і можливості фахової підготовки та підвищення кваліфікації викладачів курсів морально-духовного спрямування: реальність і перспективи / І. Л. Сіданіч // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. вчителів, директорів ЗНЗ, методистів Р(М)МК з питань духовно-морального виховання учнівської молоді. — К., 2011. — С. 35–36.
57. Сіданіч І. Л. Організаційно-педагогічні особливості духовно-морального виховання студентів вищого навчального закладу / І. Л. Сіданіч // Вісник післядипломної освіти : зб.

наук. пр. / Ун-т менедж. освіти НАПН України ; редкол. : О. Л. Ануфрієва [та ін.] ; голов. ред. В. В. Олійник. — К. : АТОПОЛ, 2011. — Вип. 6(19). — С. 86–93.

58. Сіданіч І. Л. Духовно-моральне виховання дітей як історико-педагогічна проблема / І. Л. Сіданіч // Післядипломна освіта в Україні. — 2012(20). — № 1. — С. 51–56.

59. Сіданіч І. Л. Освітнє середовище комплексу «дошкільний навчальний заклад – загальноосвітній навчальний заклад I ступеня»: педагогічний аспект / І. Л. Сіданіч // Формування інноваційного простору дошкільної освіти: наук-метод. посіб. / за ред. Є. Р. Чернишової; Ун-т менедж. освіти НАПН України. — К., 2012. — Ч. 1. — С. 23–26.

60. Сіданіч І. Л. Педагогічна просвіта батьків з основ християнської етики в сім'ї і школі / І. Л. Сіданіч // Парадигма творення в сучасній науці: на шляху до інтегрованого світогляду: матеріали наук.-практ. конф. – Острого: Нац. ун-т «Острозька академія», 2012. — Вип. 3. — С. 299–310.

61. Сіданіч І. Л. Духовно-моральне виховання в сім'ї / І. Л. Сіданіч // Культура релігій : наук.-практ. альманах. Сер. : Християнська етика. — К., 2012. — Вип. 1. — С. 40–42.

62. Сіданіч І. Л. Духовно-моральне виховання дітей в історії педагогіки / І. Л. Сіданіч // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. вчителів, директорів ЗНЗ, методистів Р(М)МК з питань духовно-морального виховання учнівської молоді. — К., 2012. — Вип. 1. — С. 22–30.

АНОТАЦІЇ

Сіданіч І. Л. Духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі (XX – перша чверть XXI століття). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля Міністерства освіти і науки України, м. Луганськ, 2014.

У дисертації узагальнено концептуальні ідеї та методологічні підходи до дослідження теорії і практики духовно-морального виховання учнів у вітчизняній школі XX – першої чверті XXI ст., висвітлено історіографічну цінність періодизації становлення духовно-морального виховання дітей в означених хронологічних межах з огляду на суспільно-політичні, соціокультурні і педагогічні детермінанти. Розкрито зв'язки між політичними, соціально-економічними чинниками, ідеологічними засадами і стратегіями виховного процесу, які зумовлювали зміни в меті, завданнях, змісті й засобах духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі.

Виділено й обґрунтовано п'ять періодів становлення духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі XX – першої чверті XXI ст.

Перший період (1900–1919 рр.) – становлення духовно-морального виховання в умовах відродження української державності й вітчизняної школи. Перший етап (1900–1916 рр.) цього періоду – проголошення свободи слова, друку, покращення умов відродження вітчизняної школи та становлення духовно-морального виховання, формування християнського світогляду, гуманних рис людини, залучення молоді до добровільної діяльності; другий етап (1917–1919 рр.) – національне становлення духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі.

Другий період (1920–1932 рр.) – тенденції становлення радянської влади, формування національно-патріотичного виховного ідеалу в умовах українізації освіти. Перший етап (1920–1923 рр.) цього періоду – піднесення розвитку вітчизняної школи в пору короточасної державної незалежності, розвиток духовно-морального виховання на засадах

марксистської методології; другий етап (1924–1932 рр.) – безрелігійний і антирелігійний розвиток української школи, створення нової національної системи освіти на демократичних і педоцентричних началах, цільове керування процесами українізації школи і становлення духовно-морального виховання дітей.

Третій період (1933–1945 рр.) – повна й остаточна уніфікація української освіти згідно з єдиними державними вимогами. Перший етап (1933–1940 рр.) цього періоду – заборона української школи та заміна її російськомовною, упровадження радянської методології духовно-морального виховання в школі; другий етап (1941–1945 рр.) – послаблення антирелігійної пропаганди, тісна співпраця громадських і церковних організацій, активна діяльність молодіжних об'єднань і товариств на засадах християнської моралі, активізація процесів духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі.

Четвертий період (1946–1990 рр.) – тенденції становлення духовно-морального виховання в умовах відродження вітчизняної школи та впровадження альтернативних підходів до духовно-морального виховання в школах України. Перший етап (1945–1961 рр.) цього періоду – відбудова системи освіти в Україні (відкриття нових типів навчальних закладів – шкіл робітничої і селянської молоді, шкіл-інтернатів тощо), введення роздільного навчання хлопчиків і дівчаток (до 1954 р.) та обов'язкової восьмирічної освіти; другий етап (1962–1990 рр.) – національна спрямованість шкільної освіти, розбудовування соціалістичного за змістом і національного за формою культурно-освітнього простору, часткова демократизація і десталінізація суспільного життя.

П'ятий період (з 1991 р.) – якісні зміни в теорії і практиці духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі. Перший етап (1991–2005 рр.) цього періоду – інтенсивне розроблення і ухвалення законодавчо-нормативних документів; другий етап (з 2006 р.) – упровадження до шкільної практики Концепції духовно-морального виховання молодого покоління, створення навчально-методичних комплектів духовно-морального змісту.

Розкрито сутність і зміст духовно-морального виховання дітей у різні періоди розвитку вітчизняної школи, розширено історико-педагогічні знання про мету, зміст, форми і методи духовно-морального виховання дітей. До наукового обігу введено факти і статистичні відомості про перебіг духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі. Уточнено основні дефініції теоретико-методичних основ духовно-морального виховання («духовність», «моральність», «духовно-моральне виховання дітей», «духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі»).

З'ясовано внесок вітчизняних педагогів у справу духовно-морального виховання дітей, визначено засоби творчого використання їхньої спадщини в сучасній українській школі.

Ключові слова: духовність, моральність, вітчизняна школа, духовно-моральне виховання, християнська етика, періодизація становлення духовно-морального виховання.

Сиданич И. Л. Духовно-нравственное воспитание детей в отечественной школе (XX – первая четверть XXI столетия). — На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.01 — общая педагогика и история педагогики. — Восточноукраинский национальный университет имени Владимира Даля Министерства образования и науки Украины, г. Луганск, 2014.

В диссертации мотивированы концептуальные идеи и методологические подходы к исследованию теории и практики духовно-нравственного воспитания учащихся в отечественной школе XX — первой четверти XXI ст., освещена историографическая ценность периодизации становления духовно-нравственного воспитания детей в указанных хронологических рамках с учетом общественно-политических, социокультурных и педагогических детерминант.

Раскрыты связи между политическими, социально-экономическими факторами, идеологическими принципами и стратегиями воспитательного процесса, которые обуславливали изменения в целях, задачах, содержании, средствах духовно-нравственного воспитания детей в отечественной школе.

Выделены и обоснованы пять периодов становления духовно-нравственного воспитания детей в отечественной школе XX – первой четверти XXI ст.

Первый период (1900–1919 гг.) — становление духовно-нравственного воспитания в условиях возрождения украинской государственности и отечественной школы. Первый этап (1900–1916 гг.) этого периода — провозглашение свободы слова, печати, улучшение условий возрождения отечественной школы, адаптирование духовно-нравственного воспитания к потребностям общества, формирование христианского мировоззрения, гуманных качеств человека, привлечение молодежи к активной благотворительной деятельности; второй этап (1917–1919 гг.) — национальное становление духовно-нравственного воспитания детей в отечественной школе.

Второй период (1920–1932 гг.) — тенденции становления советской власти, формирование национально-патриотического воспитательного идеала в условиях украинизации образования. Первый этап (1920–1923 гг.) этого периода — становление духовно-морального воспитания на основе марксистской методологии; второй этап (1924–1932 гг.) — безрелигиозное и антирелигиозное развитие украинской школы, создание новой национальной системы образования на демократических и педоцентричных началах, целевое управление процессами украинизации школы и становления духовно-нравственного воспитания детей.

Третий период (1933–1945 гг.) — полная и окончательная унификация украинского образования согласно единым государственным требованиям. Первый этап (1933–1940 гг.) этого периода — запрет украинской школы и замена ее русскоязычной; внедрение советской методологии становления духовно-нравственного воспитания в школе; второй этап (1941–1945 гг.) — ослабление антирелигиозной пропаганды, тесное сотрудничество общественных и церковных организаций, активная деятельность молодежных объединений согласно принципам христианской морали, активизация процессов духовно-нравственного воспитания детей в отечественной школе.

Четвертый период (1946–1990 гг.) — тенденции становления духовно-нравственного воспитания в условиях возрождения отечественной школы и внедрения альтернативных подходов к духовно-нравственному воспитанию в школах Украины. Первый этап (1946–1961 гг.) этого периода — восстановление системы образования в Украине (открытие новых типов учебных заведений — школ рабочей и крестьянской молодежи, школ-интернатов и др.), введение раздельного обучения мальчиков и девочек (до 1954 г.), обязательного восьмилетнего образования; второй этап (1962–1990 гг.) — национальная направленность школьного образования, построение социалистического по содержанию и национального по

форме культурно-образовательного пространства, частичная демократизация и десталинизация общественной жизни.

Пятый период (с 1991 г.) — качественные изменения в теории и практике духовно-нравственного воспитания детей в отечественной школе. Первый этап (1991–2005 гг.) этого периода — интенсивное разрабатывание и принятие законодательно-нормативных документов; второй этап (с 2006 г.) — внедрение в школьную практику Концепции духовно-нравственного воспитания молодого поколения.

Раскрыты сущность и содержание духовно-нравственного воспитания детей в разные периоды развития отечественной школы, расширены историко-педагогические знания о целях, содержании, формах и методах духовно-нравственного воспитания детей. В научный оборот введены исторические факты и статистические сведения о ходе духовно-нравственного воспитания детей в отечественной школе. Уточнены основные дефиниции теоретико-методических основ духовно-нравственного воспитания («духовность», «мораль», «духовно-моральное воспитание», «духовно-нравственное воспитание детей в отечественной школе»). Осмыслен вклад отечественных педагогов в духовно-нравственное воспитание детей, обозначены средства творческого использования их наследия в современной украинской школе.

Ключевые слова: духовность, мораль, отечественная школа, духовно-нравственное воспитание, христианская этика, периодизация становления духовно-нравственного воспитания.

Sidanich I. L. Spiritual and moral children education in domestic school (the XX-th century – the first quarter of the XXI-st century). – Manuscript.

The dissertation for getting doctor's scientific degree in pedagogical sciences on specialty 13.00.01 – general Pedagogy and history of pedagogics. – Volodymyr Dahl East Ukrainian National University of Ministry of Education and Science of Ukraine, Luhansk, 2014.

The dissertation finds conceptual ideas and methodological approaches to investigation of theory and practice of spiritual and moral pupils' education in the national school in the XX-th century – the first quarter of the XXI-st century, the historiography value of periodization and source base of spiritual and moral education of children within the certain chronological limits according to the socio-political, socio-cultural and educational determinants are highlighted. The links between political, social and economic factors, ideological principles and policies of the educational process that were causing changes in purpose, objectives, content, and means of spiritual and moral education of children in domestic school in the XX-th century – the first quarter of the XXI-st century are disclosed.

This paper contains disclosing of essence and meaning of spiritual and moral children education in the different periods of the national school development, historical and educational information about the purpose, content, forms and methods of spiritual and moral children education in domestic school is expanded. Historical facts and statistical information on the history of spiritual and moral children education in domestic school are introduced to the scientific community. Basic definitions of theoretical and methodological foundations of spiritual and moral education ("spirituality", "morality", "spiritual and moral children education in domestic school") are clarified. Native teachers contribution in the spiritual and moral children education and means of creative use of their heritage in the modern Ukrainian school are observed.

Consistency and integrity of the investigation of spiritual and moral education enabled the

isolation and study of five periods of spiritual and moral education of children in domestic school in the XX-th century – the first quarter of the XXI-st century.

The first period (1900–1919 years) – the development of spiritual and moral education in terms of the revival of Ukrainian statehood and national school. The first phase of this period (1900–1916 years) – the proclamation of freedom of speech, press and improving conditions for the revival and development of the national school of spiritual and moral education, the formation of the Christian outlook, humane traits of man, involving young people in charitable activities; the second phase (1917–1919 years) – a national establishment of spiritual and moral education of children in domestic school.

The second period (1920–1932 years) – the formation of the national-patriotic educational ideal in terms of Ukrainianization of education. The first phase (1920–1923 years) – the rise of the national school at the time of short-term national independence, the development of spiritual and moral education based on Marxist methodology; the second phase (1924–1932 years) – non-religious and anti-religious, creating of a new national system of education on democratic and pedagogically centered principles, administrative management of Ukrainianization of school and spiritual and moral education.

The third period (1933–1945 years) – full and final unification of Ukrainian education on uniform state requirements under the rule of the totalitarian Communist ideology. The first phase (1933–1940 years) – prohibition of Ukrainian schools, their replacement with Russian; introduction of Soviet methodology of spiritual and moral education; the second phase (1941–1945 years) – weakening of anti-religious propaganda, the close cooperation of public and church organizations, youth groups and societies activism based on Christian morality, activation of spiritual and moral education of children in domestic school.

The fourth period (1946–1990 years) – the formation of spiritual and moral education in terms of the revival of the national school, the introduction of alternative approaches to the spiritual and moral education in schools in Ukraine. The first phase (1945–1961 years) – development of the education system in Ukraine (the discovery of new types of educational institutions – schools for work and peasant youth, boarding schools, etc.), the introduction of separate education for boys and girls (up to 1954), the mandatory eight years education; the second phase (1962–1990 years) – the national focus of schooling, and development of national cultural and educational space, partial de-Stalinization and the democratization of public life.

The fifth period (since 1991) – a qualitative changes in the theory and practice of spiritual and moral education of children in domestic school. The first phase (1991–2005 years) – an intensive development and adoption of legislative and regulatory documents; the second phase (from 2006) – Introduction to school practice of Concept of the younger generation spiritual and moral education.

Author determined productive ideas of spiritual and moral education, founded methodological approaches and pedagogical conditions of their adaptation in modern models of development.

Key words: spirituality, morality, domestic school, spiritual and moral education, Christian ethics, periods of spiritual and moral education.